

LINDESNES
KOMMUNE

Kulturmiljøplan

Lindesnes kommune

En bro mellom fortid og fremtid

Vedtatt av Lindesnes kommunestyre 27. april 2023

Kulturmiljøplan for Lindesnes kommune

INNHold

Innledning I – prosess

Innledning II – lovverk og andre rammer

Uberørt natur – heiene, dalene, kysten s. 17

Friområder og parkanlegg s. 20

Kulturhistorie s. 22

Kulturmiljøer

– kulturlandskap – jordbrukslandskap – kystkultur

Bevaringsområder

Bygninger og anlegg – og næringsvirksomhet .. s. 35

Offentlige bygg generelt

Skolehus

Idrettsanlegg

Kirker, kirkegårder og prestegårder

Andre forsamlingshus

Trehusbebyggelse av spesiell interesse

Stein- og murhus

Næringsbygninger og -installasjoner

Samferdsel og kommunikasjon s. 59

Fra stier og tråkk – til langfart, kollektivtransport

og massekommunikasjon

Krigsminner, forsvarsanlegg og monumenter ... s. 73

Andre monumenter og utsmykning

i det offentlige rom s. 79

Immaterielle kulturminner s. 83

Sagn og historier – litteratur

Stedsnavn

Legater

Musikk – sang

Dans

Lokal matproduksjon og mattradisjoner

Håndverkstradisjoner

Språk

Kunst – og ferdigheter

Internasjonale forbindelser

Arkiv – bibliotek – fotografi s. 90

Museer, fredede og verneverdige anlegg mv ... s. 92

Ballastbrygga industrihistoriske senter

Einarsmo skolehus (Vigmostad)

Herstøl (Valle)

Høgtun (Øyslebø)

Lindesnes bygdemuseum (Vigeland)

Mandal museum – Andorsengården

Marnardal museum (inkl Røynesdalstova,

Bjelland, og museet på Laudal skole)

Risøbank

Sjølingstad Uldvarefabrik

Skipmannsheia

Tidemandgården

Vigeland Hus

Vigmostad herredshus (= skole)

Private samlinger

Formidling – samarbeid og informasjon s. 99

Handlingsprogram:

Målsetninger s. 101

Vedlegg

De tidligere kulturminneplanene for Lindesnes, Mandal og Marnardal – stikkordsmessig oversikt

Fotografier:

Noen fotografer er kreditert underveis.

Ellers en særlig takk til Rolf Steinar Bergli, som

har stilt en rekke bilder til rådighet for denne planen.

Innledning I – prosess

Bakgrunn

Fra 1. januar 2020 er de tidligere tre kommunene Lindesnes, Mandal og Marnardal samordnet til én kommune: Lindesnes kommune. Fra alle disse tre kommunene forelå det kulturminneplaner, vedtatt i de respektive kommunestyrene. Disse planene har inntil nå levd side om side i planverket for Lindesnes kommune, og det har vært et mål å få samordnet planene til ett dokument; én kulturminneplan – vedtatt i den første valgperioden for kommunestyret i den nye kommunen.

Aktuelt

Riksantikvarens prosjekt – KIK (Kulturminne i kommunen) – ble igangsatt i forlengelsen av Stortingsmelding nr 16 (2019–2020) «Nye mål i kulturmiljøpolitikken — Engasjement, bærekraft og mangfold» (Kulturmiljømeldingen). Den hadde som mål at kommunene skulle få styrket kompetansen om kulturmiljø i kommunene og få bedre oversikt over verneverdige kulturmiljøer. Riksantikvarens prosjekt la tilrette for dette gjennom arbeid med kommunale kulturmiljøplaner, og i et samarbeid med fylkeskommunene ble det fordelt tilskudd fra statsbudsjettet til dette. Dette fordi bedre oversikt og bedre kompetanse skulle bidra til å redusere tapet av kulturminner lokalt.

Kulturmiljømeldingen gav følgende nasjonale mål:

- «Alle skal ha mogleighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø.»
- «Kulturmiljø skal bidra til berekraftig utvikling gjennom heilskapleg samfunnsplanlegging.»
- «Eit mangfald av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, oppleving og bruk.»

En videreføring av satsingen «Kulturminne i kommunen» og et tiltak for å nå målene var **rullering** av eksisterende kulturminneplaner – og i Lindesnes kommunes tilfelle også samordning av eksisterende planer.

Økonomiske midler

Riksantikvaren har avsatt midler til utarbeidelse av kulturminneplaner i kommuner og fylkeskommuner, inkl samordning og rullering. Midlene er inkludert i statsbudsjettet. Lindesnes kommune søkte på en andel av dette. Søknaden ble innvilget med et tilskudd på kr 100.000.

Arbeidet med samordningen ble påbegynt i juni 2022, og det var Håkon R. Sødal, spesialkonsulent i kulturenheten, som ble satt på oppgaven. Det statlige tilskuddet var avgjørende for at man kunne ta skikkelig tak i denne saken nå.

Forankring og motivasjon

Det er et poeng å forankre kulturminneplanen bredt. Det gjelder i forhold til politisk/administrativ styring i kommunen, men også i forhold til andre offentlige institusjoner, bedrifter, lag, foreninger og enkeltpersoner som har eller kan tenkes å ha en rolle med hensyn på kulturhistorien i kommunen. Det var derfor naturlig og i tråd med alminnelig prosedyre at det ble lagt opp til samtaler, møter og offentlige samlinger/høringer i forbindelse med samordningen/rulleringen av planen.

Ved siden av at kommunen uansett bør ha én samlet plan innenfor kulturminnefeltet, så er det også et poeng at tre tidligere kommuner, med ulike «kulturer» og en rekke mindre, men *levende* lokalsamfunn, nå skal fremtre som én ny kommune. Samtidig skal den virkelig *lokale* forankringen i og tilhørigheten til småsamfunnene (bygdene, grendene, kystsamfunnene og bydelene) ivaretas.

De tre tidligere kommunene har på hver sine felt mye verdifullt å presentere, også kulturminner av nasjonal verdi. Dette kommer tydelig frem i den samlede, nye planen.

Prosjektets organisering og fremdrift

Prosjektansvarlig har vært kultursjef Alfred Solgaard, og prosjektleder/saksbehandler har vært Håkon R. Sødal i kulturenheten. Igangsettelsen av prosessen ble foretatt administrativt. Første steg var å bearbeide de foreliggende planene, redigere og samordne disse til ett nytt dokument. Dette la grunnlaget for neste steg. Den nye skissen til samordnet plan ble tatt til Utvalg for plan og samfunnsutvikling (UPS) som referatsak høsten 2022. Deretter ble prosessen kjørt administrativt, med en rekke samtaler med enkeltpersoner og grupper internt i kommunen og eksternt med åpne informasjons- og innspillsmøter. Fylkeskommunen ble kontinuerlig holdt orientert om fremdriften. Til sist (februar 2023): Ordinær behandling i Utvalg for plan og samfunnsutvikling med påfølgende høring. I april kom saken til endelig politisk behandling i Utvalg for plan og samfunnsutvikling og formannskapet, som avgav innstilling til kommunestyret i Lindesnes. Den 27. april 2023 ble planen endelig – og enstemmig – vedtatt av kommunestyret.

Retning – mål — gevinst

Riksantikvaren har trukket frem følgende momenter når det gjelder kulturminne-/kulturmiljøplanene. De skal:

- Gi økt oversikt og kunnskap om kulturminner, kulturmiljø og landskap.
- Bidra til effektiv plan- og byggesaksbehandling.
- Styrke kommunens planarbeid og øvrige virksomhet.
- Styrke kulturminnenes rolle i kommunens planarbeid.
- Styrke lokaldemokratiet og lokalt engasjement.
- Bidra til at kulturmiljø blir satt på den lokalpolitiske dagsorden.
- Aktualisere kulturarvens rolle i samfunnsutviklingen.
- Gi forutsigbarhet for eiere, andre sektorer og myndigheter på kulturminneområdet.
- Ivareta kulturmiljø ved helhetlig samfunnsplanlegging.
- Gi grunnlag for en aktiv tilskudds- og økonomiforvaltning.

Motivasjonen går altså i flere retninger:

- På det **personlige** plan bidrar fokus på egenart og særpreg i et lokalmiljø til en opplevelse av tilhørighet, sammenheng, identitet og trygghet, begeistring og stolthet.
- Bevissthet om kulturminner binder folk sammen, bygger **felleskap** og er et uttrykk for fellesskapets kollektive minne. Dette gir også grunn for samarbeid mellom flere aktører, der offentligheten i stor grad skal være støttespiller overfor innbyggere, lag/foreninger og virksomheter.
- I kommunal **forvaltning**: Kvalitativ god saksbehandling, som sikrer at det som skal vernes, faktisk vernes, samt gir forutsigbarhet i øvrig videreutvikling av verdier.
- Innenfor **næring og turisme**: Positivt bidrag til bærekraftig videreutvikling av steder, attraktive reisemål osv.

Økonomisk: Vedtatte planer gir godt grunnlag for offentlige og private støtteordninger; som: Norsk Kulturminnefond, Stiftelsen UNI, Vestenfjeldske Bykreditts Stiftelse, Sparebankstiftelsen DNB, Norsk Kulturarv, andre lokale/regionale banker – samt fylkeskommunen og museumsvesenet.

Ny tid – ny tenkning?

Et mål med **rullering** av en kulturmiljøplan, utover bevisstgjøring overfor det som allerede er vernet eller verneverdig, utarbeidelse av strategier/handlingsplaner osv – er også å avdekke **nye typer** kulturminner. Utviklingen går videre, og en ny tid ser med nytt blikk både på fortid og samtid.

Kommuneplanen

Kommuneplanen for Lindesnes trekker frem tre viktige hovedutfordringer/-stikkord:

- Bærekraft og innovasjon.
- Deltagelse og samfunnsengasjement.
- Trygghet og tilhørighet.

Alle disse elementene angår også kulturmiljøarbeidet. Her dreier det seg om ivaretagelse av verdier som er overtatt fra foregående generasjoner, bevisst forvaltning av disse så det som overleveres til kommende generasjoner er av en slik kvalitet (bestandighet) at det tåler tidens tann. Når det gjelder kulturminner, så er veldig mye i praksis overlatt til det private initiativ, samt er inkludert i en rekke lag og foreningers egne målsetninger. Arbeid med kulturmiljøene og kulturminner er dessuten en viktig faktor når folk skal tenke på hvor de **hører hjemme**. Kulturmiljøplanen for Lindesnes kommune er slik sett godt avstemt i forhold til kommuneplanen.

De tre foreliggende kulturminneplanene

Vest-Agder fylkeskommune utarbeidet i 2014 en strategi for kulturminnefeltet (Kalt «Kulturarv 2020») som sa følgende om kulturminneplanene:

- De er kommunenes egen sammenstilling og prioritering av kulturminner.
- De er et utgangspunkt for forvaltningen av kulturminneverdiene.
- De bidrar til en tydeligere plass i saksbehandling og arealforvaltning i kommunene og gir føringer for hvordan kulturminner skal ivaretas i kommuneplanens arealdel.
- De utarbeides i samråd med innbyggere, museer, historielag og andre interesseorganisasjoner.

Fylkeskommunen pekte da på følgende elementer:

- De historiske byene.
- Uthavnene.
- Museumshavn.
- Industriarv.
- Krigens kulturminner.
- Troens kulturminner.
- Kulturhistoriske eiendommer.

Dette ble fulgt opp både i de tidligere planene og gjør det også i den samordnede planen av 2023, men noe annerledes strukturert.

Vest-Agder-museet

Til grunn for kulturminnearbeidet lå (og ligger) også samarbeidsavtale(r) mellom kommunen(e) og Vest-Agder-museet (med eventuelle særavtaler).

De tre tidligere kulturminneplanene

Alle disse var vedtatt som kommunedelplaner:

- Kulturminneplan for tidligere Lindesnes kommune, vedtatt 19. april 2018 og i utgangspunktet gjeldende for perioden 2018-2028. Saksbehandler var: **Rolf Steinar Bergli**.
- Kulturminneplan for tidligere Mandal kommune, vedtatt 15. juni 2017. Planen hadde en tidshorisont på fire år. Saksbehandler var: **Marit Leschbrandt**.
- Kulturminneplan for tidligere Marnardal kommune, vedtatt 8. mars 2016 og i utgangspunktet gjeldende for perioden 2016-2028. Saksbehandler var: **Stein Christian Midling-Jenssen**.

Sammenstilling – introduksjon

I arbeidet med den samordnede planen er det fulgt **en ny disposisjon**, men der elementene fra de tidligere kulturminneplanene er blitt implementert. Det dreide seg i første omgang om en **redaksjonell sammenstilling**. Først deretter ble nye elementer tatt inn.

Noen viktige momenter henimot endelige beslutninger:

- Det må være tydelig hvilken status den ferdige kulturmiljøplanen har i plansystemet i kommunen.
- Skal det tas noen helt konkrete initiativ i fortsettelsen, evt hvilke?
(Jfr handlingsplan og økonomi helt til sist i planen.)

Forskjellige nivåer:

- Det må for det første pekes på **hva vi faktisk har** av kulturelle verdier som er verneverdige. Her er ikke oversiktene komplette, men det er lagt vekt på å presentere stikkordsmessig hva det dreier seg om – i kombinasjon med oversikter og billedmateriale som eksempler på hvilke verdier akkurat *vår* kommune har å gjøre med. Det må være vesentlig å peke på at oppmerksomhet på og ivaretagelse av kulturminner ikke skal skape engstelse hos dem som eier eller forvalter verdiene. Det er et felles og frivillig anliggende å ha oppmerksomheten rettet mot kulturhistorien, uten at offentligheten nødvendigvis skal ha noen ambisjon om overtagelse.
- Så må det fokuseres på hva av dette kommunen faktisk **har ansvar for** – formelt og praktisk. Dette er et vesentlig poeng, fordi dette går direkte inn på kommunens ressursforvaltning.
- Dernest må det trekkes frem hva som **kan** gjøres noe med (når forholdene ligger eller legges tilrette for det). Altså hva kommunen **bør** ta tak i akkurat nå.
- Så kan også forhold hvor kommunen **ikke** trenger ha noe omfattende engasjement nevnes, selv om det dreier seg om verdifulle kulturminner. Det være seg forhold som kan utstå til siden, når tiden er moden og ressursene tilgjengelige – eller aldri.

Hvor omfattende – hvor konkret?

Man har i utarbeidelsen av denne planen ikke hatt noen ambisjon om å beskrive kommunens kulturhistorie i omfattende forstand; det er alt for stort. Likefullt dekker dette dokumentet ganske mye, og det er fare for at det kan bli vel mye ord og lite handling. Planen skal derfor sees på som **et verktøy**. I en siste runde ble det lagt opp til følgende, for å sikre at viktige forhold faktisk blir forstått og ivaretatt:

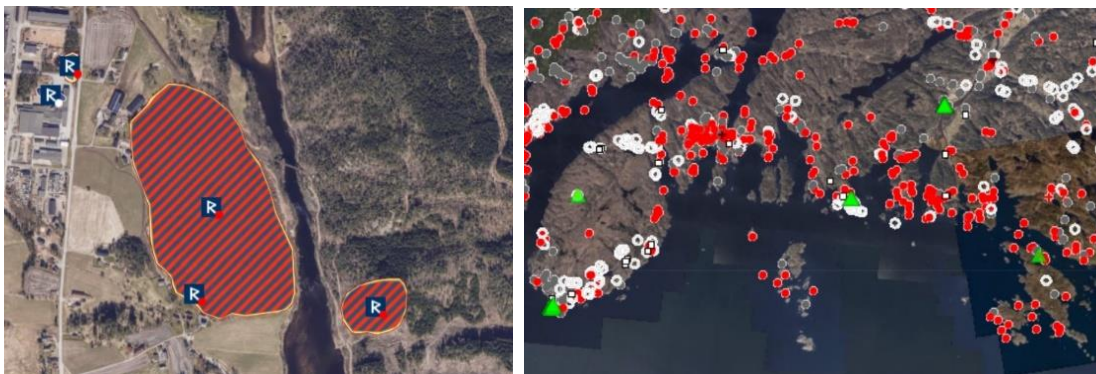
- Forenkling.
- Oversiktlig.
- Konkretisering.

Verktøy

I tillegg til lovverket som enten omhandler eller berører kulturmiljøene, ligger følgende dokumenter til grunn for arbeidet – der alt er å finne på Riksantikvarens nettsider:

- DIVE – kulturhistorisk stedsanalyse.
- Hva, hvorfor og hvordan. En innføring i kulturminneplaner i kommunen.
- Håndbok for lokal registrering av kulturminner og kulturmiljøer.
- Kommunalt verneverdige kulturminner i databasen «Askeladden». Herunder kommer også SEFRAK-registret; en oversikt over bygninger i Norge oppført før 1900 (og enkelte yngre). «Sekretariatet for Registrering Av Faste Kulturminne i Noreg» gjennomførte registreringen i perioden 1975-1995.
- Gode råd for samarbeid med frivillige om kulturminneplaner.
- Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Planlegging etter plan- og bygningsloven.
- Kulturminneplan for kommuner.
- Utarbeidelse av en kulturminneplan.
- Verdisetting og verdivekting av kulturminner og -miljø.

Hvor finner man oversikter over fredede og verneverdige kulturminner?

Eksempler på hvordan kulturminner blir presentert på Riksantikvarens nettsider «Askeladden». Venstre bilde: Det fredede gravfeltet på Heddeland er øverst til venstre markert med R. Borgåsen forsvarsanlegg/bygdeborger fra folkevandringstiden skravert til høyre for dette. Høyre bilde: Nettsidene dokumenterer det vi alle vet; vårt område av landet har et enormt antall kulturminner fra gammel tid – en del av dem har også internasjonal interesse.

https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_over_kulturminner_i_Lindesnes

Denne oversikten er knyttet opp mot nettportalen:

www.kulturminnesok.no

..som er en samlet oversikt over kulturminner i Norge – opprettet av Riksantikvaren i 2009. Dette gjør kulturminnedatabasen «Askeladden» tilgjengelig for allmenheten.

www.gardskart.nibio.no

www.unimus.no

Disse nettstedene er også meget informative, med flere søke-lag, gode anvisninger og tildels også detaljerte beskrivelser av de objektene eller miljøene som er anvist. Det gjelder også den følgende nettsiden, som også har gode kartløsninger når det gjelder kulturmiljøer og kulturminner:

www.miljostatus.miljodirektoratet.no

Så viser vi til «Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for by- og stedsutviklingen av 1. november 2021. Dette er et dokument som bygger på Riksantikvarens første bystrategi av 2017; etterhvert revidert som følge av Stortingsmelding 16 (2019-2020) om «Nye mål i kulturmiljøpolitikken». Særlig for Mandal har dette dokumentet konsekvenser, fordi hensynssonen i bysentrum har vært innenfor interessefeltet (jfr også nedenfor om Nedre Malmø).

Kommunens administrasjon forholder seg til alt det ovenfor nevnte i den daglige forvaltningen.

«Kystreise»

Lindesnes fyrmuseum har i samarbeid med og med støtte fra flere instanser utviklet en rekke korte presentasjoner – inklusive filmsnutter – av severdigheter i regionen. Det går på alt fra fredede anlegg og kulturmiljøer til besøksdestinasjoner generelt (til fots eller med båt). Dette tiltaket kan stå som eksempel på hvordan kulturminner kan gjøres tilgjengelig for befolkningen generelt. Her er det mange perler:

www.kystreise.no

Kommunale verktøy

I kommunens eget system er styringsverktøyet «Facilit» det viktigste. Her er de bygninger som kommunen eier/har ansvar for inkludert; herunder bygninger som enten er omfattet av et formelt vern eller har en eller annen grad av kulturhistorisk verdi. Dette verktøyet er i daglig bruk.

Plantype og navn

Av de tre anbefalte plantypene hvor kulturmiljøaspektene tas inn, var altså alle de tre tidligere planene definert og behandlet som **kommunedelplaner**. Lindesnes kommune har imidlertid fastslått at planer som ikke etter lover eller forskrifter *må* utarbeides som kommunedelplaner, skal utarbeides som **temaplaner**.

Kulturmiljøplanen trenger ikke være en kommunedelplan og er derfor laget som en temaplan.

Herfra og gjennom den nye planen endres bruken av begrepene kulturminneplan og kulturminneforvaltning til kulturmiljøplan og kulturmiljøforvaltning. Dette skjer i tråd med sentrale føringer når det gjelder begrepsbruk, jfr Stortingsmelding 16/2020-2021 og boken «Kulturminnevern. Kulturminneloven med kommentarer» (Jørn Holme, red.), utgitt av Riksantikvaren og Økokrim i 2020.

Relasjonen til kommuneplanen

Kulturmiljøplanen forholder seg altså til – og er underordnet – kommuneplanen/kommuneplanens arealdel. Det er de sistnevnte som er bindende dokument når det gjelder kommunens utvikling. Dette sammen med konkrete budsjettvedtak og langtidsplaner kommunestyret vedtar årlig. Men kulturmiljøplanen er ment å være **en ressurs** i denne sammenhengen, og den gir en retning for arbeidet med kulturmiljø- og kulturminneverdiene, særlig for kulturenheten i kommunen. Det endelige vedtaket i Lindesnes kommunestyret lød da også slik:

- Samordnet kulturmiljøplan for Lindesnes kommune vedtas som forelagt for kommunestyret.
- Tiltakene presentert i oppsummeringen er retningsgivende når det gjelder interne prioriteringer innen kulturmiljøarbeidet i Lindesnes kommune.
- Dersom konkrete tiltak trenger finansiering utover det som ligger i gjeldende budsjetttrammer og/eller kan innhentes fra annet hold, fremmes sakene på vanlig måte overfor kommunestyret – normalt i de ordinære budsjettprosessene.

Handlingsplan

Handlingsplanen som følger til sist i kulturmiljøplanen er utmyntet og konkretisert i løpet av den prosess som har vært kjørt i denne saken. De enkelte elementene vil og skal altså forholde seg til kommunestyrets øvrige langtidsplanlegging og årlige budsjettvedtak. Det er derfor et poeng at kulturmiljøplanen og kommunens øvrige virksomhet er i kontinuerlig interaksjon, slik at kulturmiljøplanen blir et «aktivt» og «levende» dokument.

Beslutninger?

Et sitat som avslutning på innledningskapitlet, etter kunstneren Ståle Gerhardsen (Trondheim), som holdt sommerutstilling i Buen i 2022. I et av hans kunstverk lød det:

*«I used to make plans.
Now I make decisions.»*

Innledning II – lovverk og andre rammer

Lovverk

Det er særlig **to lover** som er aktuelle i kulturminnearbeidet:

- a) Kulturminneloven (Kml).
- b) Plan- og bygningsloven (Pbl).

Men også **flere lover** ivaretar kulturhistoriske elementer, som:

- c) Gravferdsloven (jfr §23 a vedr krigsgraver).
- d) Naturmangfoldloven (jfr §36 vedr landskapsvernområder).

Regionale planer og andre rammefaktorer

Agder fylkeskommunes «Regionplan 2030. Attraktiv, samskapende og bærekraftig» (med påfølgende handlingsplan) peker på fem hovedsatsningsområder:

- Attraktive og livskraftige byer, tettsteder og distrikter.
- Verdiskaping og bærekraft.
- Utdanning og kompetanse.
- Transport og kommunikasjon.
- Kultur.

Alt dette har relevans i arbeidet med kulturmiljøer og kulturminner. Særlig kan det pekes på nærmiljøenes betydning for folks tilhørighet og trivsel. Her er forankring et viktig stikkord. Da regionplanen ble utarbeidet, stod man i en omfattende sammenslåingsprosess, både på fylkesplan og i kommunene. Det er derfor viktig å notere seg at man hadde fokus på attraktive *lokalsamfunn* i hele regionen. Selv om man fikk en administrativ sentralisering, var poenget å opprettholde gode, trygge, levedyktige og varierte bygder og tettsteder – med gode fellesarenaer. Særlig betydning for denne kulturmiljøplanen har det fokus fylkeskommunen retter mot *kystkultur*, *kulturarv i indre bygder* og *trehusbebyggelsen* i byene.

I tillegg er det en rekke andre formaliserte rammefaktorer som ligger til grunn for kommunal og regional planlegging. Disse er også gjeldende på kulturmiljøfeltet. Innen reiselivet gjelder de samme. Her er noen av dem:

- «Universell utforming – Tjenester – Likeverdig tilgang til reiselivsopplevelser» (NS 11036:2018).
- «Standard for bærekraftig reisemål. Kriterier og indikatorer (versjon 3)» (Innovasjon Norge).
- Kulturminnemeldingen «Leve med kulturminner» (St.mld. nr 16, 2004-2005). Denne hadde bl.a. som mål å bidra til å stanse forfall og tap av verdifulle kulturminner.
- Riksantikvarens fredningsstrategi for 2020.
- UNESCO-konvensjonen om vern av immateriell kulturarv (2003).

Lokale bestemmelser

Kommuneplanens tekstdel og arealdel er det neste som må nevnes når det gjelder rammeverket. Dernest reguleringsplaner med tilhørende reguleringsbestemmelser innenfor flere områder knyttet til kommuneplanens arealdel. Et eksempel er reguleringsbestemmelser for Mandal sentrum, som er grundigere presentert senere i planen.

Frivillighet

Lindesnes kommune vedtok våren 2021 sin frivillighetspolitikk. Frivillighetserklæringen (2021-2032) ligger til grunn for samspill og samarbeid mellom offentlig forvaltning/politikk og samarbeid med andre aktører og understreker den positive holdningen offentligheten har til det idealistiske engasjementet i befolkningen generelt. Viktige stikkord er: Tillit, forståelse, dialog, møteplasser, samarbeid og medvirkning, god informasjonsflyt, tilrettelegging og tilskuddsordninger mv. Alt dette er gode momenter også på kulturmiljøfeltet – samt at det er utstrakt bruk av kommunale ressurser i frivillig sektor. Flere steder gjennom denne planen vil det idealistiske engasjementet komme positivt frem som en forutsetning for bevisst forvaltning av verdier.

Hvem gjør hva?

Innen kulturminnevernet er det mange aktører, som har hver sine roller:

Riksantikvaren:

Er direktorat for kulturminneforvaltning og faglig rådgiver for Klima- og miljødepartementet. Er nasjonale interesser truet, har Riksantikvaren ansvar for å gripe inn. Fatter fredningsvedtak.

Fylkeskommunen:

Er delegert oppfølgingen av det statlige ansvaret på definerte områder. Fylkeskommunen har avgjørelsesmyndighet i flere saker og fører tilsyn med fredede kulturminner. Fylkeskommunen kan også foreta midlertidig fredning (et straksvedtak som fattes for å skåne et kulturminne, med tanke på en permanent fredning).

Kommunen:

Sikrer at kulturminner ivaretas, der Plan- og bygningsloven er et viktig virkemiddel. Kommunen har ansvar for nyere kulturminner som ikke er fredet og for egne fredede og verneverdige bygg og anlegg.

Til grunn i kommunens håndtering av kulturmiljøer og kulturminner ligger **kommuneplanen** – samfunnsdel og arealdel. Det er kommuneplanen, med tilhørende reguleringsplaner og reguleringsbestemmelser (herunder vernebestemmelser) som er det bindende element og som sammen med budsjettvedtak er fundamentet også når det gjelder kulturmiljøer og kulturminner.

De offentlige museene:

Har ansvar for innsamling, restaurering, registrering og formidling av gjenstander/løse kulturminner. Kystverkmusea arbeider med historie, kulturminner og kulturarv knyttet til Norges maritime infrastruktur (fyr, seilingsmerker, havner og kanaler – samt losvirksomhet).

Arkiverket:

Statsarkivet og IKAVA (interkommunalt arkiv) sikrer samfunnets behov for å bevare, gjøre tilgjengelig og formidle arkiver som er avlevert eller deponert. Arkiverket setter krav og standarder, veileder og fører tilsyn med offentlige arkiver og bidrar også til ivaretagelse av privatarkiver.

Private – enkelteiere og virksomheter:

Private eiere har også et ansvar for å ivareta kulturminner og kulturmiljøer; av egeninteresse, fordi de har en bestemt funksjon og/eller at eiendommene er omfattet av vernebestemmelser. Eiernes vilje, kompetanse og erfaring er viktig her.

Idealistiske organisasjoner:

Kystlag, historielag o.l. ivaretar det entusiastiske engasjement som har med bevaring og formidling av kulturhistorien å gjøre.

Definisjoner

Kulturmiljø:

Begrepet 'kulturmiljø' omfatter kulturminner, kulturmiljøer og landskaper, altså et område der kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng. Naturelementer med historisk verdi kan også inngå i et kulturmiljø. Kulturmiljøer kan eksempelvis være en fjellgård, en setergrend, en uthavn, et fiskevær, et industrikompleks. Vurderinger av kulturhistorie, tidsepoke, kulturminneverdi og landskap er noen av faktorene som kan ligge til grunn for å definere og avgrense et kulturmiljø.

Svinør/Åvik – et eksempel på et uthavnsmiljø.

Kulturlandskap:

Betegnelsen 'kulturlandskap' brukes når det fokuseres på den menneskelige påvirkningen av landskapet, eksempelvis et jordbrukslandskap.

Et eksempel på et kulturlandskap er jordbrukslandskapet på Homme i Valle.

Kulturminne:

Heddeland gravfelt – et kulturminne i et videre kulturlandskap.

‘Kulturminner’ er alle spor etter menneskelig virksomhet i det fysiske miljø. Herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Kulturminner kan deles i *faste* og *løse* kulturminner. Faste kulturminner er gjerne stedbundne og integrert i landskapet (som en gravhaug, kokegrop eller bygning). Løse kulturminner er de som lar seg skille fra landskapet (som et klesplagg, et møbel eller en mynt). Løse kulturminner lar seg oppbevare i museer for formidling, forskning og av konserveringshensyn.

Kulturminner kan også deles i *synlige* og *usynlige* kulturminner. Synlige kan være ruiner, helleristninger osv. Ikke synlige er de som befinner seg under jordoverflaten, under havbunnen osv. Det kan være graver eller tufter, forliste skip osv.

Materielle og immaterielle kulturminner:

Materielle kulturminner er faste kulturminner, som bygninger, gravhauger, broer, boplasser og gjenstander.

Immaterielle kulturminner er tradisjoner, sagn, myter, stedsnavn, musikk, utøvende kunst, håndverkstradisjoner og andre ferdigheter.

Håndverkstradisjonen med rosemaling er et immaterielt kulturminne, mens gjenstanden som er malt er et fysisk, materielt, kulturminne. Det samme gjelder andre håndverkstradisjoner, innen tekstil, kokekunst osv. Bildene er fra Mjålandsstova/Marnardal museum, Øyslebø. På bildet til høyre står Paul Sveinall og Ingeborg Fredriksen.

Kulturarv:

En samlebetegnelse på materielle og immaterielle kulturminner. Betegnelsen blir særlig brukt i samarbeidet mellom kulturminneforvaltningen, arkivverket og museumssektoren, sammen med kommunen og lokale lag og foreninger.

Kulturminneverdi:

Verdier som tillegges et kulturminne. Forvaltningen, organisasjoner, eiere, brukere og andre kan vurdere kulturminnets verdi forskjellig, og verdivurderingen kan endres over tid. Kulturminneforvaltningen deler gjerne verdiene inn i tre grupper:

- a) Kunnskapsverdier.
- b) Opplevelsesverdier.
- c) Bruksverdier.

Bevaring:

Termen 'bevaring' betyr at man sikrer et kulturminne så godt som mulig mot ødeleggelse. Ødeleggelsene kan være forårsaket av naturlig nedbrytning eller av menneskelige inngrep. For bygninger brukes gjerne begreper som 'istandsetting', 'restaurering' og/eller 'tilbakeføring' i denne sammenheng.

Kulturmiljøforvaltningen:

Et samlebegrep for de offentlige instansene som har ansvaret for forvaltningen av kulturmiljøer etter kulturminneloven, plan- og bygningsloven mv. – og som også kan gi tilskudd via forskjellige tilskuddsordninger.

Automatisk fredet (fornminner):

At kulturminnet er fredet direkte etter teksten i kulturminneloven (gjelder eksempelvis alle faste kulturminner fra før reformasjonen, 1537). Et av de mer bemerkelsesverdige i Lindesnes kommune er den såkalte Hogganviksteinen, som ble oppdaget i 2009. Den er et fysisk bevis på menneskelig aktivitet i dette området tilbake til yngre romertid eller folkevandringstid og har inskripsjon på urnordisk (61 tegn med eldre runer). Bygninger og anlegg eldre enn 1650 kan **erklæres** som automatisk fredet. Det gjelder eksempelvis Harkmark kirke (fra 1613).

Fredningsvedtak:

Når Riksantikvaren har fattet enkeltvedtak vedr fredning av gjenstander, bygninger, kulturmiljøer el.a. Fredningsvedtak skjer etter Kml § 15, 19 og 22. Kulturminnemyndighetene skal også gi uttalelse til rivning eller vesentlig endring av bygninger og anlegg eldre enn 1850. Eksempler på vedtaksfredede bygninger og anlegg i offentlig eie i Lindesnes er: Mjålandsstova (Marnardal museum), alle de tre store fyrene (Lindesnes, Ryvingen, Hatholmen), Andorsengården, Risøbank, Skrivergården i Mandal. Også bygninger i privat eie kan fredes. Det har skjedd med flere bygninger på Rødberg (våningshus, stabbur mv.), Lindesnesgården, Tingstua/Arresten i Mandal m.fl.

Forskriftsfredning:

En fredningsform som foretas etter Kml §22a. Når fredningen skjer i form av en forskrift, kan den ikke påklages.

Verneverdig:

Et kulturminne kan få en kulturminnefaglig vurdering og status som 'verneverdig' eller 'bevaringsverdig' fordi det har kulturhistorisk, arkitektonisk eller annen type verdi. Dette innebærer imidlertid ikke noe juridisk vern.

Vernet:

Når et kulturminne har fått en formell, juridisk status som 'vernet', kan det ikke uten videre rives eller endres. Vernet kan være knyttet til Kulturminneloven eller Plan- og bygningsloven.

Hensynssoner:

I Plan- og bygningsloven er hensynssoner definert som et avgrenset område i en kommuneplan eller reguleringsplan der det skal tas spesielle hensyn. Hva som skal hensyntas er angitt i egne retningslinjer eller bestemmelser.

Randsone:

Området på utsiden av et bevaringsområde.

Reguleringsplan:

Et detaljert arealplankart med bestemmelser for bruk, vern og utforming av arealer og fysiske omgivelser. Reguleringsplaner utarbeides av kommunen eller av private selskaper/enkeltpersoner og vedtas politisk i kommunen.

Områderegulering:

Arealplan med kart over et mindre område som viser nåtidig eller fremtidig bruk av et område og har egne bestemmelser. Planen viser også hensynssoner.

Detaljreguleringsplan:

En planform for mindre områder og gjennomføring av utbyggingsprosjekter og andre tiltak. Alle har rett til å utarbeide forslag til detaljregulering.

Landsverneplaner:

Statens egne kulturhistoriske eiendommer/bygninger er vernet gjennom landsverneplaner.

Historikk – tidsepokene

En forenklet oversikt over tidsepokene som kulturminnene knytter til, relatert til funn osv. i Lindesnes kommune:

Steinalderen (10000 – 1800 f.Kr.)

Sanke-, fangst- og jakt-kultur. Fra ca 4000 f.Kr; dyrking og fastere bosetting.

Aktuelle kulturminner: Redskaper i stein og flint, keramikk mv., bosetninger.

Funn: Bosetninger; Njerve, Lonestrand, Tjaum, Strømsvika, Bådeviga, Skjernøy.

Herunder hellerer; på Romedal, ved Håland, Fredlaushelleren.

Jfr omtale av slike i boka «Den store hellerboka for Agder og Rogaland» av Torfinn Norann Hageland.

Fremtidige funn under vann er også sannsynlig, pga århundrenes landhevning.

En **heller**, hvor steinalderfolket kunne holde til. Her fra Romedal, med Håkon Skaar i bildet.

Bronsealderen (1800 – 500 f.Kr.)

Fast bosetning, bronse brukt til redskaper, våpen og smykker. Også jakt/fangst.

Aktuelle kulturminner: Gravrøyser, helleristninger, flint- og bronse-effekter.

Også stolpehull og kokegroper kan stamme fra denne tiden.

Funn (eksempler): Gjenstander på Erzeid, Løland, Gare, Reme (jfr funn-databasen Askeladden).

Eldre jernalder (500 f.Kr – 550 e.Kr. – o.a. underdelinger)

Navn etter større begivenheter i Europa: Før-romersk og romersk jernalder, folkevandringstid, merovingertid mv.

Aktuelle kulturminner: Stolpehull, kokegroper, keramikk, hustuffer, gjenstander og redskaper av jern.

Funn: Gravhauger (og hustuffer) i Spangereid, i Valle (Dronninghaugen), på Heddeland, på Stoveland og i Harkmark. Noen av feltene var i bruk også i flere århundrer etter dette.

Yngre jernalder (550 – 800)

Som ovenfor.

Funn: Runestein på Hogganvik. Gravfelt og rester av langhus på Heddeland.

Vikingtiden (800 – ca 1050)

Bosetningsmønster festner seg gradvis til senere store gårdsbruk.

Aktuelle kulturminner: Gravhauger og gravrøyser. Hustuffer og nausttuffer.

Funn: Båthavn på Habne ved Kige. Tingplassen (steinsetting) på Nylund. Bautasteiner og gravkister; flere steder i kommunen (jfr Askeladden), eksempelvis bautasteinene på Fuskeland og på Vrå (Holum).

Tingplassen på Nylund, med steinsetting i ring. Antagelig er tingstedet fra før vikingtiden.

Middelalder (her definert som perioden 1050 – 1537)

Aktuelle funn/dokumentasjon: Skjernøysund (med aktivitet fra 1200-tallet). Holum gamle kirke (fra 1307).

Tidlig nytid (1537 – 1814)

I hovedsak selvberging lokalt og utvikling av håndverk og lokal produksjon av redskaper og klær.

En grotid for landet; økende handel med utlandet; laks, hummer, tømmer.

Fremvekst av den sivile flåte.

Union med Sverige (1814 – 1905)

Selvstendighet/vekst og depresjon (1905 – 1939)

Krig (1940 – 1945)

Etterkrigstid (1945 – 1970)

Nyere tid (1970 –)

Arkeologi

Viktige kilder til forståelsen av den kulturelle utviklingen er naturlig nok det skriftlige materialet, herunder offisielle rapporter til landets myndigheter, rettsavgjørelser, skifter, kirkebøker, etter hvert også presseoppslag og kommunale og private arkiver. Men jo lenger tilbake man går, jo mer sparsomt er det med skriftlige nedtegnelser. Da må man grave i jorden (eller dykke i havet) for å dokumentere hendelser og utviklingstrekk. Man regner eksempelvis med at under ti prosent av usynlige kulturminner er avdekket. Så her er mer å finne, både for våkne enkeltpersoner, profesjonelle arkeologer og entusiastiske metallsøkere. I denne planen forholder vi oss til det som er funnet; men i den tro at bevissthet omkring de historiske kulturmiljøene og kulturminnene presentert i denne planen også skal være *anspirende* til å avdekke mer.

Disposisjonen

Da de tre tidligere kulturminneplanene hadde helt ulik disposisjon, har det vært et poeng å gjøre en total endring mens foreliggende kulturmiljøplan ble utarbeidet. Her er det valgt en kombinasjon av to elementer:

- 1) **Geografisk.** Her ligger de tradisjonelle geografiske inndelinger til grunn; fra de enkelte gårdsbruk i heilandskapet, til bebyggelsen og virksomheten i dalførene, videre langs elveleiene til kystlinjen – og til sist øyene og det maritime. Her er gamle sogneinndelinger benyttet, i en kombinasjon med de «opprinnelige» gårdsbrukene, tidvis også bygdene og de gamle skolekretsene.
- 2) **Alfabetisk.** Dette gjelder særlig ved opplistinger og hvor oversiktene/navn osv. taler for seg.

Begrunnelsen for dette er at lokalmiljøene har fokus nettopp på det lokale og den lokale tilhørigheten. Identiteten ligger til nærmiljøet. Hvordan kommunestrukturen ellers er, er ikke vesentlig i denne sammenheng – selv om planen totalt dekker det som nå er Lindesnes kommune.

Delområder og grunnkretser

Lindesnes kommune (per 2020) er inndelt i ti delområder (ett for tidligere Lindesnes, åtte for tidligere Mandal og ett for tidligere Marnardal) med til sammen 79 grunnkretser. I det daglige forholder ikke forvaltningen seg til disse størrelsene, men de ligger der som en **historisk inndeling**, sammen med gamle gårdsgrenser (som går tilbake til middelalderen), sognegrenser (som går til reformasjonstiden), skolekretser (som går til 1860-tallet) og valgkretser. De nevnes derfor opp til orientering (kilde: Store Norske Leksikons oversikt):

Lindesnes: Bjåstad/Vigmostad Blørstad Buhølen Egeland Fasselund Foss-Grislebygda Goksem Hægeland Høllen Kleiven-Brådland Lone/Svinør Opsal/Einarsmo Reme Roland Rødberg Spangereid Valle Vestbygda Vigeland Våge Aas Åvik	Bykjernen Mandal: Furulunden Idrettsparken Malmø Sanden Sentrum Støkkkan Vestnes Vestnes øst Ytre Sanden Øvrebyen Skjebstad: Skjebstad Sånum-Lundevik: Hille Hogganvik Lande Sånum	Skogsfjord-Hesland: Buøy Frøysland Halshaug Hålandsheia Ulvegjelet-Mones Vestre Skogsfjord Holum: Fuskeland Holmesland Krossen Møgland Møll Ormestad Sodeland Stoveland Harkmark: Harkmarkfjord Ime-Berge Røyselund-Vatn Storaker Stusvik Valand	Skinsnes-Ime: Kleven Skinsnes Skinsnes-Ime Tregde-Skjernøy: Jåbekk-Tofte Skjernøy Tregde Marnardal: Birkeland Bruskeland Finnsdal Gangså Laudal nedre Laudal øvre Rydlande Skjævesland Stedjan og Koland Støa Tisland Tjomsland/Lindland Trygslund Øyslebø Åkset	Sognegrensene Det har vært sogne-sammenslåinger i nyere tid, mens de gamle sognegrensene fulgte kirkestedene – som var: Bjelland Harkmark Holum Laudal Mandal/Halse (felles kirke) Spangereid Valle Vigmostad Øyslebø I dag opererer man med følgende sogn: Holum, Lindesnes, Mandal, Marnardal. Kirkelig fellesråd dekker disse sognene, hvis yttergrenser tilsammen sammenfaller med kommunegrensen.
--	--	---	--	--

Uberørt natur – heiene, dalene, kysten

En kulturmiljøplan har fokus på spor av menneskelig aktivitet, og kulturminne er jo definert nettopp som dette – materielt/immaterielt, synlig/usynlig. Hvorfor da nevne «uberørt natur»? Fordi det også i vår del av landet finnes områder som pr i dag ikke er «i bruk» til tradisjonell aktivitet som jordbruk, skogbruk, fiske, fangst. Men det kan være områder som tidligere *har* vært det, men uten åpenbart synlige spor. Områder som i dag fremstår som «uberørte», selv om de gjennom tidene kan ha vært brukt til både beite, sanking, jakt osv. Rester av disse aktivitetene kan være vanskelig å spore, *om* det finnes rester. I alle fall fremstår landskapet igjen som «uberørt». Dette har en egenverdi. Slike områder kan være utgangspunkt for tilegnelse av kunnskap og gi rike naturopplevelser. Kanskje er det slik at slike steder/områder kan sees på som «kulturminner» nettopp fordi spor etter mennesker er vanskelig å se?

I denne kulturmiljøplanen er det under alle omstendigheter slik at vi skjelner mellom tre-fire hovedområder; heiene (og dalsidene), dalførene langs elveleiene, kystlinjen og øyene/det maritime miljø. Det følger også noen stikkord til disse områdenes særtrekk, samt oversikt over vernebestemmelser som pr i dag gjelder. Da er det naturlig å starte med **Nautarheia naturreservat**, opprettet i 2016 i daværende Marnardal kommune.

Heiene

Fylkesmannen i Aust- og Vest-Agder

Tilråddning fra Fylkesmannen i Aust- og Vest- Agder om vern av Nautarheia naturreservat i Marnardal kommune

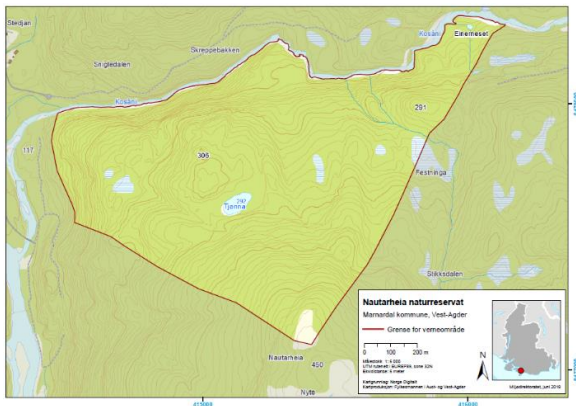
Vest-Agder fylke

Juli 2016

Formålet med å opprette naturreservatet var å bevare et område som representerer en bestemt type natur i form av naturskog med boreal lauvskog som ospeskog, men også rik edellauvskog og furuskog. Området har et biologisk mangfold med forekomster av mange gammelskogsarter. Nautarheia har i tillegg stor variasjon i rike lauvtrearter. Området ligger ved et uregulert vassdrag og er fritt for nyere inngrep (jfr forskrift om vern av Nautarheia naturreservat § 1). Det er fullt tilgjengelig for almenheten, men man må følge de regler og restriksjoner som gjelder for ferdsel og aktivitet. Nå er Nautarheia ikke fritt for kulturminner, men det var *naturtypen* som gjorde området interessant med tanke på et formelt vern. I dag fremtrer det «uberørt» på mange plan, og man vil beholde verneverdiene i best mulig tilstand. Reservatet er på noe over tusen mål. Naturmangfoldet kommer også til uttrykk i et variert dyreliv og med flere fiskeslag som viktige elementer, uten at vi her går mer i detalj på bestandene.

Forsiden til fylkesmannens uttalelse vedr opprettelse av Nautarheia naturreservat, 2016. Fotografiet er tatt av Jon T. Klepsland/Biofokus og viser osp og svartor i verneområdet.

Kartavgrensning – Nautarheia naturreservat.

Nedre Audna naturreservat

Også ved utløpet av Audna er det opprettet et naturreservat. Det skjedde ved kongelig resolusjon i 1988. Området er på 750 mål og dekker deltaet/elvemunningen. Formålet er å bevare vegetasjon, våtmarksområde, fugleliv mv. Til fredningen hører også en fredningsforskrift. (Slike forskrifter kan man finne via Miljødirektoratets nettsider og nettsiden Lovdata.)

Lenger sør

Kystlynghei på Lindesneslandet.

Kystlyngheier og utmark finnes i store deler av kommunen. De knytter historisk til lokal bosetning, men fremstår i dag mer som turområder. Eksempel er Skipmannsheia; med utgangspunkt i Jørgenstad – en dal på omlag én kilometer, som har vært befolket fra 1700-tallet av. Her var småbruk, husmannsplasser og nybrottsmark. Utkikkspunktet på toppen er brukt både i fredstid og krigstid; det er i kommunalt eie og forvaltes i samarbeid med en lokal idealistisk forening. Men landskapet omkring, hvor det i tidligere tider foregikk sanking, myrslått, produksjon av strø til fjøset og sanking av lyng til dyrene, er i dag kun beiteområde og ligger ellers uberørt. Sitkanene her kan true den lokale flora.

Dalene

Nede i dalbunnene, langs Audna og Mandalselva, er det ikke mye «uberørt» natur igjen; det måtte være opp langs dalsidene hvor skogen og bratt terreng setter en stopper for det meste av menneskelig aktivitet. Mens området på slettelandet langsmed elvene i stor grad er kultivert.

Kysten, øyene og havet/havbunnen

Langs kysten har det vært et yrende liv i gammel tid. Dette var hovedferdselsåre i mange hundre år; og både langs land og på havbunnen finnes et utall av kulturminner som er avdekket eller kontinuerlig blir avdekket. Nyere initiativ har satt fokus på kystlandskapet som verneverdig i seg selv; mot industrialisering av kystområdene generelt og begrensning av ferdsel av hensyn til faunaen. I Lindesnes kommune kommer følgende tiltak i en særstilling:

Landskapsvernområdet Oksøy – Ryvingen.

Dette landskapsvernområdet ble vedtatt i 2005, og det er oppnevnt et eget verneområdestyre som arbeider med forvaltningsplan og besøksstrategi. I verneområdet er det flere sjøfuglreservater med noe begrensning på ferdsel.

Under vann

Også *under* vann er der uberørte kulturminner; også skip/båter og gjenstander som antagelig aldri vil bli funnet. «Uberørt» for all tid. Men bevisstheten om dette er viktig, fordi det maner til forsiktighet i bruken av disse områdene.

Frionråder og parkanlegg

Kultivering av landskaper kan gi som resultat tilrettelagte frionråder og parkanlegg, som det er mange av i kommunen. Her kan man skjelne mellom grøntområder og haver.

Grøntområder

Husmannsplassen Herstøl, frikjøpt fra Opplysningsvesenets fond i 2021. Et yndet utfartssted og et kulturminne av særlig interesse, da Gustav Vigelands barne- og ungdomshistorie forbindes med dette stedet. På Herstøl fikk han sin første opplæring i treskjæring. Stedet er tilrettelagt for allmennhetens bruk og er nå et statlig vernet friluftslivsområde.

Det er mange grøntområder i kommunen, som er allment tilgjengelige og som helt eller delvis stelles av kommunen. Det gjelder:

- Marnardal museum; uteområdet ved friluftsmuseet og nærliggende tilrettelagt elvesti.
- Herstøl. Husmannsplassen som lå under Valle prestegård er frikjøpt fra Opplysningsvesenets fond. Bygningsmassen presenteres annet sted i denne planen, men grøntområdet omkring må nevnes her, da det er et utfartssted med en tilrettelegging som inviterer til turbesøk gjennom hele året. Herstøl Laget er involvert i forvaltningen av denne nyanskaffelsen i kommunens «parkportefølje».
- Furulunden. Skogsområdet nord for Bankeveien fra Mandal sentrum i retning Sånum/Hogganvik og ellers avgrenset av Kallhammerveien og Skogsfjorden.
- Lysthuset i Furulunden, med amfi i terrenget rundt – særlig i bruk 17. mai og ved andre større friluftsansatte (Furulundens venner/Furulundens dag osv). Ved «innkjøringen» til Lysthuset står en minnestøtte for Giert Giertsen som påbegynte den omfattende treplantingen av det som i dag er Furulunden. Furulunden er i 2021 underlagt statlig vern og vedlikeholdes av kommunen i samarbeid med den idealistiske Dugnadsgjengen.

Monument over Giert Tørrison Giertsen Nedenes, «Furulundens far».

- Sjøsandskauen. Skogen innenfor Sjøsandén, til Bankeveien. Vedlikeholdes av kommunen med assistanse av Dugnadsgjengen.
- Risøbank er både naturmessig og formelt et *eget* naturområde vest for Mandal sentrum. Det er i statlig eie og dermed underlagt statlig vern. Det indre området rundt bygningskomplekset er dessuten fredet. Kommunen har ansvar for stell av parkanlegget og har også her praktisk hjelp av Dugnadsgjengen.

Haver

Mer kultivert er de mange havene som i seg selv er kulturminner. Det gjelder følgende:

- Andorsenhaven – en «kysthave med røtter i renessansen»; som ligger i tilknytning til Andorsengården, Mandal sentrum. Vedlikeholdes av kommunen i samarbeid med frivillige. Haven er restaurert tilbake til slik den var i 1912. Haven er ikke formelt fredet, men behandles i praksis som det.
- Arboretet og løene i Furulunden, Mandal.
- Broparken, Mandal sentrum.
- «Ellas have» ved broa på Vigeland.
- Endresens løkke, Malmø.
- Harkmark – området utenfor kirkegården (med fredet branngrav omkranset av bautasteiner).
- Kirkegårdene i kommunen, som forvaltes av Den norske kirke ved kirkelig fellesråd.
- Kulturtorvet på Vigeland; parken øst for hovedbygningen (pr i dag skulpturpark). Ellers er området rundt Kulturtorvet i seg selv en museumshave med flere ingredienser.
- Lysthuset i Furulunden; området rundt.
- Marnardal museum; uteområdet rundt friluftsmuseet.
- Pustebakken, Vestnes.
- Risøbank-området, se mer nedenfor.
- Skolene.
- Skriverhaven som ligger i tilknytning til Skrivergården, Mandal.
- Stangheia.
- Sykehjemmene/institusjonene og andre offentlige bygg.
- Tidemandgården; haven foran og bak Tidemandgården.
- Uranienborg.

I tillegg til å være gravsted og minnesteid er kirkegårdene også parkanlegg. Kirkegårdene forvaltes og stelles av kirkelig fellesråd. Bildet er fra Vigmostad.

Kulturhistorie

Kulturmiljøer – kulturlandskap – jordbrukslandskap

Det er vanlig å bruke betegnelsen *naturlandskap* om områder der naturlige økosystemer dominerer, og 'kulturlandskap' om områder der økosystemene er vesentlig endret og menneskelige innslag er godt synlige. Når det gjelder utviklingen av kulturmiljøene, er det mange likhetstrekk å finne der rammebetingelsene har vært noenlunde like. Men nokså like rammer *kan* også utvikle *lokale* særtrekk. I denne planen skjelner vi som nevnt mellom fire områder som synes å ha noen særtrekk med utgangspunkt i nettopp *geografisk* lokalisering i landskapet.

1) Heier, lier og fjellbygder/-gårder

Kulturlandskap fra en av kommunens heigårder – Bergstøl.

Arkeologiske utgravninger i aller nyeste tid avdekker fornminner langt til fjells. Historisk menneskelig aktivitet der har ikke hatt vesentlig oppmerksomhet, men nettopp slike funn kan sette nytt fokus på kulturminner også i «fjellheimen» (jfr Buheii-funnet, Kvinesdal 2022 – funn som viser at her har bodd mennesker både tusen og kanskje to-tre tusen år tilbake i tid). Noe egentlig høyfjell kan vi ikke si at vi har i Lindesnes kommune. Men det er flere høydedrag i kommunen – eller heier, som er den sørlandske betegnelsen. Det er grunn til å tro at flere funn som dokumenterer bo-, jakt- og fangstplasser – kanskje også eldgammel næringsvirksomhet – til fjells vil komme for en dag.

Trekker vi noe lenger ned i liene, er det mer å finne. Gårdsbruk liggende her kan enten ha vært husmannsplasser under større gårder på slettelandet nedenfor, eller også vært egne bruk med større virksomhet. Et eksempel på det siste er Aurebekk gård i Holum, en gård med et kulturlandskap som vitner om en kombinasjonsdrift som var vanlig for slike gårder. Her er:

- Lokal mølle og vannsag.
- Murer etter et potethus.
- Murer etter sauefjøs.
- Steingjerder.
- To varder (på Settfjellet, den ene er bygd ca 1900 for hubrofelle).
- Sommerflor i heia bak gården.

2) Elvene og bygder/gårder i dalførene

To livsnerver

Det er to elver som har vært en livsnerve i vår del av Agder; Audna og Mandalselva. Aktiviteten på og ved disse elvene viser variert og kreativ innsats for å finne utkomme.

Lovverket

Det er to viktige lover som generelt sett regulerer fysiske inngrep i vassdrag: Lov om vassdrag og grunnvann og Lov om laksefisk og innlandsfisk mv. Men også naturmangfoldsloven (Lov om forvaltning av naturens mangfold) og annet lovverk kan spille inn. I tillegg kommer regionale og lokale bestemmelser, som alle må forholde seg til når det gjelder aktivitet i elva og ved elvebreddene. Det gjelder eksempelvis generelle begrensninger når det gjelder bygging nærmere enn femti meter fra elvene.

Terskler

Et tiltak som ble gjennomført i forbindelse med kraftutbygging og regulering av vassdrag generelt, er de såkalte «tersklene» som ble etablert flere steder. Dette blant annet som erosjonssikring og for fiskepassasjens skyld. De gav også et (kunstig) vannspeil nedover elveløpene. I de siste årene er imidlertid slike terskler i stor grad blitt fjernet (eller redusert). Dette fordi de viste seg å påvirke de naturtypiske fysiske miljøforholdene i negativ retning, der gyte- og oppvekstområdene for laksen ble forstyrret. Både de gjenstående tersklene og restene av de som er fjernet er imidlertid også kulturminner. De viser til og er med på å dokumentere utviklingen av landets omfattende infrastruktur og nærings-/industriutvikling.

Elvefiske

Begge elvene i kommunen har vært gode lakseelver, og det holdes god kontroll på hva som tas av fisk. Reglene for fiske er en kombinasjon av offentlige og private/lokale bestemmelser. Det er tillatt å fiske fra 1. juni til 31. august, og elvene er inndelt i soner. Fangstatistikken for 2021 viser at det ble fisket over tre tusen laks i Mandalselva og godt over tusen i Audna. Tradisjonelt ligger fiskerettighetene til de gamle gårdene, men det er lagt til rette for at også andre enn folk med tradisjonelle rettigheter får anledning til å kjøpe fiskekort og nyte godt av denne naturaktiviteten. Elveeierlagene er sentrale i forvaltningen av denne ressursen.

Audna

Audna – en av de to store elvene i kommunen som må kalles to «livsnerver» eller «blodårer». Her har vært næring knyttet til fiske, kraftproduksjon, tømmerfløting og annen virksomhet ned mot elvene – der næringsaktivitetene har vært preget av stor oppfinnsomhet.

Audna var i 1985 den første av elvene på Sørlandet som ble fullkalket og fikk reetablert laksebestanden. Det har vært en bragd å på denne måten «redde laksen», som så ut til å dø ut på 1970-tallet. Her har vi et eksempel på at bevissthet om kulturhistorie og naturforvaltning går hånd i hånd – der forvaltningen av naturressursen videreføres bærekraftig.

Tømmerfløting og annen næringsvirksomhet langs bekkefarene ned mot Audna er presentert nedenfor.

Mandalselva

Mandalselva er Sørlandets nest lengste vassdrag (etter Otra), og den har en fiskeførende strekning på fem mil. Kulturminner langs elva er:

- Smelandsbommen.
- Laksefisket ved Nødingsfossen og Haugefossen, Holum.
- Tømmerbommen ved Lindland, Holum.
- Fløtingsbua ved Langeland, Holum (bua er restaurert og i bruk av Holum historielag).
- Notbuer og laksestiger ved utløpet av elva, på Østerland og Nua – ved/utenfor Sjøsandene.

Disse kulturminnene knytter til Østerland og Malmø Laksefiskeri, som er et eget gårdsnummer i gamle Halse og Harkmark herreds bygdehistorie.

Laksestigene – landemerker ved elveutløpet.

Strategisk beliggenhet ved elvemunningen førte til utvikling av tettstedet «De danske bodere» på vestsiden av elva på slutten av 1600-tallet. Grunnlaget for tettstedet var nettopp laks og eiketømmer.

Laksefisket foregikk både i elva og i fjorden utenfor. Trelast og fiske var imidlertid noe dårligere her enn i byer lengre øst og vest. Dette gjorde at områdene ved utløpet av elva utviklet et *sammensatt* næringsliv uten dominerende næring. Eksempelvis var verdien av lakseeksporten og trelasteksporten noenlunde lik på 1690-tallet.

Andre bekkefar

Også mindre bekkefar kan oppvise kulturminner:

- Eksempelvis finnes rester av en ålerruse som fast installasjon ved Sjølingstad.
- Vannsager i bekk med utløp i Høyevannet, nordøst for Øyslebø. Denne skal være fra 1930-tallet og er restaurert. Å kunne ta i bruk vannkraft til drift av sager og møller var et epokegjørende teknisk fremskritt som ble viktig i skogbruket.
- Kvernhus på Smeland i Smelandsbekken, Holum.

Hvordan kulturlandskapet blir til

Både jord- og skogbruk påvirker landarealene i stor grad. Kulturlandskapet er skapt gjennom lang og kontinuerlig bruk for å produsere mat. I dalførene har det fra gammelt av antagelig vært lauv- eller furuskog; evt også sandområder og flomutsatte områder (eksempel: Skarvøya ved Mandal). Det er først etter ca 1700 at slettene ble tatt i bruk til jordbruk og fikk mer omfattende bosetning. Tilsvarende har skjedd flere steder i kommunen. Nevnes kan Vigmostad og Hommesletta i innlandet, samt Underøy, Gare og Reme m.fl. ved kysten. Når det gjelder Homme, var nok skogen en viktig ressurs som gav mulighet for flere gårdstun og driftsbygninger til utfrakting av trevirke. Skogen, og etter hvert produksjon av bær og grønnsaker, har til tider betydd mer enn fisket i elva. Så har altså særlig jordbruket over årene formet landskapet og bidradd til en særegen natur. I dag finnes det bare små rester av slåtte- og beitearealer som ikke er gjødslet, dyrket opp eller gjengrodd.

Elementer i kulturlandskapet kan være buveier (eller 'geil'), som ble bygd for å føre husdyrene fra fjøs forbi innmark og ut til utmarksbeite.

Styvingstre (eller lauvingstre og kjøllestre) er et annet element. Dette var trær man jevnlig skar kvister av til bruk som fôr til dyrene. Kunnskapen om dette er imidlertid i ferd med å forsvinne.

Mer kjent er de mange steingjerdene, som avgrenset mot dyrkbar jord eller naboeiendommer. I tillegg til steingjerdene finnes også en rekke rydningsrøyser; stein som er fjernet fra jorda for å gi mulighet for dyrkning eller slått. Stein ble også brukt ved steinsetting av diker og mindre stemmer.

Torvmyrer ble benyttet til å skaffe energi, når trær etter hvert ble mangelvare. Et eksempel på slikt er torvmyrene på Nylund som hørte til prestegården på Valle. Disse finnes på kart fra 1800-tallet. Når dokumentasjon ikke finnes, må man lete etter formasjoner i landskapet. Det kan synes som om det har vært slik torvmyraktivitet både på Lysestøl, Monen ved Støle, Leland, Døble, Myran ved Stilandsveien og flere steder.

Prioriterte kulturlandskap

Kommunene har i samarbeid med Fylkesmannen (nå: Statsforvalteren) valgt ut kulturlandskap som skal prioriteres med tanke på å begrense nedbygging og gjengroing. Kriterier er:

- Kulturhistoriske verdier.
- Biologiske verdier.
- Aktive gårdsbruk/sårbarhet.
- Friluftsliv.

I disse områdene er det fastsatt regler eksempelvis for slått og beite, og det er også noen støtteordninger grunneiere kan gjøre seg bruk av.

De følgende listene er hentet fra «Regionalt miljøprogram for jordbruket i Agder 2019-2022» (Statsforvalteren i Agder), og de viser til fulle hvilke natur- og kulturverdier som Lindesnes kommune rår over og har et spesielt oppdrag å forvalte.

Kulturlandskap valgt ut i Mandalen.

Innmark – slått og beite:

Bjelland
Bjerland – Mindrebø
Breland
Bruskeland
Finsdal
Lindland
Nome
Sveinall
Tjomsland m.fl.
Ytre Neset
Øvre Homme
Øygaard

Utmark – beite:

Her gjelder det alt areal på øyer uten veiadkomst i innlandsvannene.

Kulturlandskap valgt ut i Vigmostad, Valle og Spangereid.

Innmark – slått og beite:

Bergstøl
Blørstad
Eikedal
Fardal – Osestad
Færåsen
Gaupedal
Grisledal
Håland
Josdal-Heddan
Landås
Leland
Lysestøl
Opsal
Romedal
Stokke
Tjøm
Underøy
Ødegård – Røsstad

Utmark – beite:

Lindeshalvøya, Tjøm og Underøy.

Kulturlandskap valgt ut i Harkmark, Holum og Mandal.

Innmark – slått og beite:

Buøya 1
Buøya 2
Eskeland m.fl.
Fuskeland
Harkmark
Hille
Holmegård
Holmesland
Ime
Kanten – Ime
Kolstad
Nødbekk
Ormestad
Osnes
Skjernøy
Sånnum
Vatne
Vestre Skogsfjord

Utmark – beite:

Skjernøy, øyene uten vei-adkomst (kysten) og øyer i innlandsvann.

Tettsteder og bygningskomplekser

Buhølen – definert som hensynssone bevaring.

Enkeltbygninger som er fredet eller verneverdige vil bli presentert i et eget avsnitt nedenfor. Her vil vi nevne noen komplekser som utgjør et større hele og som har vært omfattet av regler knyttet til hensynssoner (bevaring/kulturmiljø):

- **Gårdstunene på Syrdal og Spilling**, med tun og uthus.
- **Buhølen** nord for Vigeland var tidligere et travelt senter for et større område med kunder. Stedet var som en liten landsby, med tilbud som bakeri, fotograf, klesforretning/hattebutikk, postkontor, sementfabrikk, verksted, smie og telefonsentral. Buhølen var nær knyttet til industrien i/ved Melhusfossen og Grislebekken, der det var flere sagbruk, stoffabrikk og senere kraftverk og meieri. Stavbuene sør for Buhølen har sin historie i tilknytning til stavtransporten (mer om dette nedenfor). Det eldre bygningsmiljøet i Buhølen er definert som *hensynssone bevaring* i kommuneplanen.

Jakt og fiske

Det er få kulturminner igjen etter jakt i indre bygder, selv om de finnes. Ett av dem er bogesteller (også kalt bogestill, bjørneflor eller bueflor = standplasser for jakt), som på Ertseid. Et annet eksempel på fysiske spor etter jakt er gamle dyregraver. Lokalkjente folk kan vise til flere slike i terrenget.

Det er derimot flere kulturminner etter fiske i elvene. Fisket i Audna har lange tradisjoner, og gamle rettsdokumenter forteller om hvor viktig retten til fiske var her. Fossene har alltid vært naturlige fiskeplasser, og stedsnavn langs elveleiene forteller om mange gamle fiskeplasser (eksempelvis: Ålekjær). Og rundt om i hjemmene finnes det folk som har tatt vare på gamle fiskeredskaper – noen av dem havner antagelig etterhvert på museene.

Isskjæring

Isskjæring kan defineres som et immaterielt kulturminne, fordi det har med praktiske ferdigheter å gjøre. Men etter isskjæring finnes også materielle kulturminner, som sager og ishus. Det siste er det få igjen av, men ett ishus er fortsatt tilgjengelig. Det ligger på Underøy. Her ble det oppbevart nedkjølet laks fra fisket i Audna, fisk som skulle videreselges i Mandal og Kristiansand. Njervetjødna er et av stedene i kommunen hvor det ble skåret is. Det var i sin tid også ei isbu ved Bommen, Kågeviga (Spangereid), men der er det bare muren som står igjen.

Birøkt

Også når det gjelder birøkt, er det sparsomt med opplysninger. Et unntak er Gjertsens smie på Vigeland som leverte spesialutstyr til honningsproduksjon og utviklet gode innretninger som bygdemuseet på Vigeland har bevarte eksemplarer av.

Fløting

Helt sentralt i elveleiene er tømmeffløting, som ble nødvendig da trevirket langs kysten var tatt i bruk eller utskiptet. Tømmer måtte hentes fra innlandet. Det ble fraktet til elveleiet og fløtet til utløpet av elvene. De to elvene Audna og Mandalselva ble fraktveien, med velteplasser og bommer. I Audna er det få synlige tegn igjen

på denne aktiviteten, med unntak av et «skod» (skyveplass, der tømmeret ble «skutt» utfor lia nedover mot elveleiet) ved Kyrehaven i Vigmostad, ved Løland og ved Fotskardheia vest for Gaupedal.

I Holum finner vi altså Lindlandsbommen, der aktiviteten er rimelig godt dokumentert.

Allmenninger

De mange allmenningene i og ved Mandal sentrum vitner om viktigheten av tilgang til sjøen. Mandal er en «selvgrodd» by, og allmenningene er dannende for byens struktur. Slik sett kan allmenningene godt behandles som kulturminner under tettstedet Mandal nedenfor. Men det er tilgangen til sjøen *via elva* som er bakgrunnen for at de nevnes her. Allmenninger og allmenn ferdselsrett i utmark og innmark kan man ellers kalle en immateriell kulturarv – på mange måter et særtrekk ved norsk kultur.

3) Kysten – gårdstun, tettsteder, kystbygder og havner/uthavner

Kulturen i fjordene, langs kysten og områdene innenfor har utviklet seg til en unik blanding forsyningsmuligheter med utgangspunkt i små ressurser fra naturens side. Eksempel på denne blandingskulturen er små jordbruk med noen få husdyr, en liten kjøkkenhave, litt korn, høyslått, beitedrift på lynchhei og øyer, vedhogst, fiske, håndverk og handel.

Verdifulle kulturlandskaper er kjennetegnet av kulturminner fra mange tidsepoker og kan være som en levende historiebok som forteller om livs- og produksjonsforhold i ulike tidsepoker.

Eksempler på tettsteder/gårdstun nær havet:

Rekketunet på Gare – representerer et karakteristisk preg når det gjelder lokal byggeskikk.

- **Rekketunet på Gare**, et av landets lengste. Rekketunet omtales som bindeleddet mellom dagens bosetting og fortidens bosettingsmønster, der inndelingen av bruk og utmark gir innblikk i tidligere tiders driftsformer og fordeling av eiendom («teigblanding»). Tunet ligger i hensynssone bevaring.
- Det er også **andre rekketun** på Lindesneslandet: Reme (hensynssone bevaring), deler av Roland (hensynssone bevaring), Våre (reguleringsplan med bestemmelser) og Kyllinggata i Høllen (her er noen bygninger definert som bevaringsverdige).
- **Gårdstunet på Vestre Rødberg**. Dette er godt bevart og vedtaksfredet (1983). Gården har en lang historie, og bevarte dokumenter viser til navngitte personer på gården helt tilbake til 1300-tallet. Våningshusets grunnstruktur viser at bygningen er representant for det samfunnsforskeren Eilert Sundt (1817-1875) kalte den «mandalske stueform». Det er helheten med våningshus, driftsbygninger, vei og haveanlegg som er særlig viktig antikvarisk sett. Sammenhengen med nabogården er også en del av helheten. Sammen danner de et usedvanlig pent kulturlandskap.
- **Gårdstunet på Møgedal**. Her lå det syv hus i et klyngetun. Nå står fire igjen.
- **Tjaum**. Et av kommunens viktigste kulturlandskap. Området her har vært i bruk siden steinalderen og kan fremvise mange forminnefunn og et stort gravområde. Her har også vært produsert øks av diabas (Breimehola). De syv-åtte gårdsbrukene som lå på den lille sletta var etablert som et rekketun i øst-vestlig retning. Båthus og brygge hørte til. Det ble dyrket høy, korn, kål, senere poteter og frukt. Kystfisket var også viktig, og de fleste hadde kompletterende virksomhet med handel og håndverk.

På Tjaum finner vi også et vakkert og variert sjøbumiljø, med både eldre og nyere buer. Alt bygd i tradisjonell stil, godt tilpasset miljøet. Det finnes en «Byggeskikkveileder for Tjøm/Kåfjordnes», med tanke på nye sjøbuer.

Sjøbumiljøer finnes for øvrig langs hele Lindesneslandet; på Egeland, Garestranda, Syrdalsstrand, Linddalen og Haraldstadstrand.

I nyere tid knyttes Gustav Vigelands navn til Tjaum, da han hadde sommerhus på Breime. Dette er i privat eie. Det er fast bosetning på Tjaum, men området er stort og godt egnet for friluftsliv, turer, bading og fiske.

- I **Ramsdalen, Borvika** (Ytre Egeland), på **Lone** og **Steinsland** er det gode eksempler på **slåttemark**, en egen naturtype. På Lindesneslandet var det også utstrakt bruk av kystlyngheiene, med brenning av lyng og beiting med sau og storfe. Det siste er en av landbrukets eldste driftsformer og går flere tusen år tilbake i tid.

Uthavner

En *uthavn* kan beskrives slik (jfr «Hus og havn i Hillesund»):

- Et sted der handelsskip kunne søke havn for forsyninger, reparasjoner eller i nød.
- Uthavnene gav ly og trygg ankringsplass.
- Særlig betydningsfullt var det om havna gav mulighet for inn- og utseiling i to retninger.
- Havna hadde gjerne både overnattings- og skjenkested.
- Uthavnene hadde en nøkkelposisjon og storhetstid i seilskutetiden.

Vår del av den sørlandske kystlinje har en strategisk beliggenhet når det gjelder den tradisjonelle skipsfarten i Nordsjøområdet og mot Østersjøen. Strøm-, vind- og værforhold har gjort det å «runde Neset» til en til tider farefylt etappe. Slik sett ligger eksempelvis Svinør lagelig til som uthavn (og ventehavn). Det forklarer også det tidligere drageidet ved Spangereid. Det er naturlig å se hele kystlinjen vår som et interessant og viktig område både i nasjonal og nordeuropeisk sammenheng. Da mange av dem fortsatt er godt bevarte kulturmiljøer, er Agders historiske uthavner altså av internasjonal interesse.

Uthavner i Lindesnes kommune (fra vest):

Svinør – en av kommunens mange vakre uthavner.

- **Svinør** (øyene Svinør og Hammerøy) er en av de mest autentiske uthavnene på Agder. På 1500-tallet bodde det noen få personer på Svinør, antagelig losere. På andre halvdel av 1600-tallet bosatte kjøpmenn og skipper seg her, og hummereksporten kom i gang. Det ble opprettet et privilegert gjestgiveri i 1761, og det ble etter hvert også etablert flere mindre verft. Dette ble altså en viktig uthavn for seilskip som dro langs Skagerrakkysten frem til slutten av 1800-tallet. Befolkningen økte sakte men sikkert, til ca to hundre mennesker; med butikker, skipshandlere, bakere, tollstasjon (fra før 1830) og eget poståpneri (1853-1991). Etter seilskutetiden ble fiske en viktigere næring, og «svinørklippfisk» var et kjent begrep på begynnelsen av 1900-tallet.

Et spesielt kulturminne er Storhaven på Hammerøy (eller «Kjærlighetshaven», som den også kalles). SEFRAK-registeret kaller den «Den engelske have». Haven er 14 x 25 m, og det godt bevarte steingjerdet rundt haven er to-tre meter høyt. Haven ble bygd på 1860-tallet av John Harden, en brite som drev med hummereksport. Hummerparken på Imsa, som fortsatt eksisterer, ble også anlagt av ham.

Hummerpark i nordenden av Østre Imsa/Villimsa. Det finnes også en hummerpark i nordenden av Vestre Imsa/Folkeimsa.

- **Våre.** Her har det vært bosetning tilbake til 1500-tallet. Det ble drevet sjøfart, losvirksomhet, produksjon av klippfisk og hummerfiske, med eksport bl.a. til Skottland. Gamle fortøyningsringer i havna viser øyas rolle som uthavn. På toppen av Havnerø finnes to kompassroser hogget inn i fjellet. Husgruppen på Våre er anlagt som rekketun; det består av syv hus og skolehus, der de fire eldste er fra 1700- og 1800-tallet (samt et gjenoppbygd hus, 1992; det første huset ble i 1945 flyttet til fastlandet). Alle hus har den karakteristiske midtgangsløsningen. Skolehuset er fra 1896. To av husene (fra 1880 og 1902) er imidlertid i sveitserstil.
- **Snig.** Dette strandstedet (med Mørkesdal og Naversundet) er gammelt og hørte opprinnelig til gården Rødberg. Bukta har et godt bevart skippermiljø, med historikk som handelsmiljø. Store deler av miljøet er hensynssone bevaring i kommuneplanen, og kalkbrenneriet i Navesundet er vedtaksfredet. I SEFRAK-registeret er det innført flere sjøbuer, sjøhus, naust, brygger, hummerparker, vaktstue for hummerpark, miljø med brygge og fiskekum, fyrtårn, ishus, båtstø, notebu og fortøyningsring. Næringsvirksomheten er nærmere presentert nedenfor.

Naversund – tatt fra Underøy-siden.
Kalkbrenneriet i bakgrunnen.

- **Kleven.** På 1500-tallet var Kleven regnet som en av de beste havnene på Agder. Her var en stor og mangslungen aktivitet, med et stort bygningsmiljø langs havna, på Heia og i Trappegada. Det var eget kjølhalingsverft på Gismerøya og i Nodeviga. Den indre delen av uthavna, med Gada, ble regulert til bevaring i reguleringsplan for Mandal by (1984). Uthavna bestod av tre deler:

- (1) Indre Kleven, med den bratte Gada ned til sjøen og bodene utenfor.
- (2) Ytre Kleven; bebyggelsen langs brygga, samt på oversiden av veien ned til denne.
- (3) Verftsbebyggelsen på Gismerøya. Det finnes godt bevarte fortøyningsringer på Gismerøya.

Miljøet rundt havna danner rammen for deler av barnebokforfatteren Torbjørn Egners produksjon. Dag Hundstad har gitt en omfattende beskrivelse av Kleven i boken «Klevefolk» fra 1996. Kleven er et av de områdene som har den siste vedtatte detaljreguleringsplan med tilhørende reguleringsbestemmelser i kommunen. Planen ble endelig vedtatt i kommunestyret i oktober 2022. Vi siterer her fra målsetningen i planen (utdrag): Det er.. «et hovedmål å bevare, og gjenopprette, den antikvariske og kulturhistoriske verneverdige bebyggelsen, og helheten i det særpregede bygningsmiljøet og landskapet rundt dette».

- **Skjernøysund.** I eldre tid var Skjernøysund et naturlig knutepunkt for skyss, overnatting og servering. Det var stor trafikk av alle slags fartøyer gjennom sundet. Skjernøysund var bebodd av småbrukere, fiskere, sjømenn og etter hvert losere. Eldste funn på stedet (dvs i sundet) er krukker datert til starten av 1200-tallet. Vrak fra 1300-tallet er avdekket. Av ca tyve funn i Norge av middelalder-vrak ligger to i Skjernøysund!

På 1500-tallet ble Skjernøysund betegnet som en «røverhavn», særlig knyttet til et slag i 1526 mellom handelsmenn fra Skottland og Lübeck, sjørøvere og fastboende.

Det eldste huset er Det kongelig privilegerte gjestgiveriet (vedtak av 1694, Christian V). Dette kan dateres tilbake til tidlig 1600-tall, der noen av bygningsmaterialene går helt tilbake til 1200-tallet. Omkring 1700 var det ti husstander her. Etterhvert mistet stedet sin strategiske beliggenhet, og handelsvirksomheten ble tatt inn til utløpet av Mandalselva («De danske boder»). To fortøyningsringer i Elsesbukta (overfor Gjestgiveriet) ble satt opp i 1829 og viser til tiden da seilskutene hadde landligge og måtte betale ringpenger etter skipets størrelse.

Skjernøybroa kom i 1964, og øya har mer og mer utviklet seg til et feriested. Broa bidro imidlertid også til å opprettholde fast bebyggelse på øya.

Andre kystmiljøer (se også nedenfor om øyene):

Det er et definisjonsspørsmål når man kan kalle noe en 'uthavn'. Vi har lagt den ovenstående beskrivelse til grunn. Men det finnes også andre kystkulturmiljøer som må nevnes i denne sammenheng:

- **Hille/Hillesund.** Dette ble ikke en tradisjonell uthavn pga seilingsforholdene (ikke mulig med gjennomfart). Men stedet har et verneverdig bygningsmiljø.
- **Sjøbodvik og Høgsåsstranda.** Her holdt «fiskerbonden» til, der fiske og jordbruk ble drevet i en kombinasjon.
- **Tregde.** Regulert til bevaring i 2014. Dette har også vært et samfunn med fiske og jordbruk som næringsvei. Og utenfor Tregde finnes øyene **Landøy** og **Udøy**, nå uten fast bebyggelse.
- **Harkmark.** Til sist må nevnes Harkmark-fjorden og landskapet rundt. Her har vi ingen husklynger, men historisk har fjorden hatt stor betydning både som kirke- og handelssted. Rimelig trygg havn, med et smalt sund som «inngangport». Da stedet på 1500-/1600-tallet mistet sin sentrale status, ble den videre virksomhet preget av jordbruk, skogbruk og dagfiske. Fornminnene, særlig omkring Harkmark kirke, står tilbake som dokumentasjon på fordums storhet.

Mandal

Mye av byens næringsliv var nær knyttet til skipsfart, skipsbygging og havarivirksomhet. Handel med eiketømmer og laks la grunnlaget for bosetting ved utløpet av Mandalselva. Den eldste bebyggelsen lå på Spidsbo, mellom Hobdeheia og Storebanken/Bankefjorden. Da forandring av elveløpet gjorde dette dypere på midten av 1600-tallet, ble det mulig å for større skuter å gå opp elva. Da kom den første bebyggelsen, De danske boder, langs vestsiden av elva oppover mot Skottehola. Det kom også bebyggelse på Malmø, der Reberbanen ble etablert i 1774. Mandal er en «selvgrodd by», der bebyggelsen gradvis utvidet seg oppover og langs sidene av elva. Utover mot Sanden ble dominerende kjøpmannsgårder og Skrivergården bygd mellom 1759 og 1805.

Sommeren 1810 ble sentrumsbebyggelsen ovenfor ferjestedet, med Halshaug kirke fra 11-1200-tallet, ødelagt av brann. I de følgende årene ble bebyggelsen, og etterhvert byens nye empirekirke, gjenreist etter en reguleringsplan der allmenninger var en viktig del av strukturen. Denne delen av byen, med en vesentlig del av trehusbebyggelsen, er inkludert i den omfattende bevaringsplanen som ble vedtatt i 1984.

Uthavnene nevnt ovenfor var fra de eldste tider viktige for trafikken langs kysten. Kleven ble fra 1500-tallet regnet som en av Agders beste og viktigste havner, og både i havna og på Gismerøya ble det etablert flere havariverft.

Fra omkring 1850 fikk Mandal en stor seilskipsflåte, som seilte i både nære og fjerne farvann. Etter at seilskiptiden tok slutt, ble det utover på 1900-tallet etablert en rekke industribedrifter, som la grunnlaget for at Mandal på 1950-tallet ble en stor industrikommune. På det meste var omkring halvparten av arbeidsplassene i industrien. Fra 1950-årene utviklet skipsbyggingsindustrien seg til å bli verdensledende på utvikling av hurtiggående militære og sivile fartøyer.

I 1921 fikk Mandal bystatus. Ervervet av Furulunden, Vestnes og etter hvert Risøbank var en vesentlig årsak til byens vekst og trivsel på 1900-tallet. Grunnlaget for Mandal som turistby ble lagt da i byen i 1932, 1937 og 1948 var vertskap for speiderleirer med flere tusen deltakere.

Det var kommunesammenslåing av Mandal, Halse/Harkmark og Holum i 1964.

Bevaringstankegangen

Første «bevaringsplan» i Mandal kom altså i 1984, gjeldende for Mandal sentrum og indre Kleven. Denne ble i 2006 avløst av ny reguleringsplan for sentrum, mens ny plan nylig er vedtatt for bevaringsområdet i Kleven.

Kommunen har også **bevaringsplaner** for bl.a.:

- Farestad-Rosnes.
- Tregde sentrum.
- Holum.
- Eskeland.
- Hillesund.

I tillegg til områdene med reguleringsplan er det områder som i kommuneplanen er definert som **verneverdige bygningsmiljøer**:

- Skjernøysund.
- Hille.

Områder regulert til **bevaringsområde** i reguleringsplaner:

- Kleven, Trappegata: Bevaringsplanen for Mandal by (1984) (se også nedenfor).
- Hillesund: Reguleringsplan for Hillesundområdet (1988)
- Eskeland: Reguleringsplan for Eskeland (1997).
- Farestad/Rosnes: Reguleringsplan for Farestad, Rosnes (1999).
- Mandal sentrum: Reguleringsplan for Mandal sentrum (2006).
- Landøy/Udøy: Reguleringsplan for Udøy, Landøy, Skogsøy/Buøy og del av landsiden (2007).
- Krossen/Holum: Reguleringsplan for Krossen (2012).
- Tregde: Reguleringsplan for Tregde (2014).
- Trafokiosken, Nedre Malmø: Detaljregulering for Solskiva, Nedre Malmø (2014)
- Kleven: Igangsatt i 2015, vedtatt i 2022.

Områder avsatt som **hensynssoner H570 Bevaring kulturmiljø** – i kommuneplanen:

- Berge (rekke-tun)
- Greipsland (gårdstun)
- Harkmark, miljøet rundt kirken og mølla (fornminner + nyere tids kulturminner)
- Hogganvik (gårdstun)
- Ime (rekke-tun)
- Ime/Jåbekk (klyngetun)
- Langeland (gårdstun)
- Sjøbodvik/Hoven
- Sodeland (gårdstun)
- Toftenes (gårdstun)
- Valand (rekke-tun)
- Vestre Skogsfjord (fornminner + nyere tids kulturminner)

Landsverneplaner (Statens kulturhistoriske eiendommer), samt Kystverkets landsverneplan for maritim infrastruktur (2009):

- Hatholmen fyrstasjon: Landsverneplan/Kml §15 og §19 og fredet, se under museer/fredede anlegg.
- Kystvakthytte på Høgevarden, Skjernøy, gnr 23 bnr 27. Dette området inngår i to kategorier, da selve kystvakthyttene ble fredet av Riksantikvaren i 2015.
- Lindesnes fyrstasjon er også fredet, se under bygninger og anlegg, samt museer/fredede anlegg.
- Ryvingen varde: Landsverneplan for maritim infrastruktur (Kystverket), Kml § 22.
- Ryvingen fyrstasjon: Landsverneplan/Kml §15 og §19 og fredet, se under bygninger og museer/fredede anlegg.
- Uranienborg kommandoplass, Oksevollveien 7, gnr 52 bnr 122. Verneklasse 2. Landsverneplan for Justissektoren.

4) Skjærgård/øyer, indre og ytre kystled – og havet

Motorbåten Lax, fotografert av Anna Halling rett etter sjøsetting i 1913. Den var produsert for «trafikkering av øerne og kystdistriktene heromkring». En av de mange båtene som betjente øyene og ellers gikk i rutetrafikk fra Kristiansand og vestover – den gang indre kystled kunne defineres som «datidens E39». (Foto: «Øyene i øst», bygdebok for Halse, bd 3).

Det er ikke nødvendigvis noe skarpt skille mellom kystlinjen og øyene utenfor. Men forskjeller finnes, noe som gjør at vi her presenterer øyene, skjærgården og fjordene/havet som en egen kategori. Dette fordi disse områdene lå nær den mangehundreårige hovedferdselsåren langs kysten.

De største forskjellene i forhold til landsiden kan sies å være:

- På øyene var det primært fiske som dominerte. Evt i kombinasjon med enkelt hagebruk og noen få husdyr.
- Øyene var *alltid* avhengig av båt, og stod i enda nærmere kontakt med ferdselen langs leia enn kysten ellers. Interessen gikk i øst/vest-retning når det gjaldt handel og kommunikasjon.
- Når sjøen var hovedarbeidsplass, var også skrittet kortere når det gjaldt å trekke til sjøs; ta hyre, reise utenlands for tjeneste (Danmark, Holland osv). Dette gjaldt både kvinner og menn og gav andre kulturelle impulser, noe vi kan gjenfinne i kulturen og kulturminner på øyene også i dag. Herunder må også nevnes kompetanse man skaffet seg ved utenlandsopphold, særlig i sjøfart og/eller marinens tjeneste.

Nå er Svinør og Skjernøysund allerede nevnt som særlige knutepunkter langs kysten; begge kunne for så vidt også tas med her. Men her er flere kyst- og øysamfunn i Lindesnes, som:

- Lillehavn, med tradisjon innen fiskemottak/fiskeforedlingsaktiviteter/fabrikk. I dag for det aller meste feriested og småbåthavn.
- Spangereid med sine mange fornminner, godt dokumentert og registrert/publisert i sentrale registre.
- Åvik/Svinør (se nedenfor).
- Underøy. I tillegg til fornminner og andre kulturminner her er øya også tilrettelagt med merkede stier på friluftslivsområdene på øya.
- Hille (se ovenfor).
- Skjernøysund (se ovenfor – og nedenfor).
- Skjernøy: Farestad, Dyrstad og Valvik. I tidligere planer er ikke høvdinggraven på Dyrstad nevnt, da den ble lokalisert og registrert så sent som i 2021.
- Skogsøy. Denne øya kan vise til en rekke fornminner, både som kulturlandskap og med enkeltgjenstander. Øyas historie er nylig beskrevet i detalj i bygdeboken for Halse og Harkmark (bind III: «Øyene i øst»). Bebyggelsen langs sundet, med en rekke av sjøboder, er omfattet av vernebestemmelser fra 2007.
- Landøy. Særlig interessant er to skipsdiker som er påvist i Sørstranda. Dette var diker man benyttet når båter skulle i opplag eller til reparasjon. Dikene var ca 70 meter lange og ca 5 meter brede, og man kan se for seg vikingskip trukket inn til tekking el.a. Tilsvarende dike skal også være avdekket på Spangereid, så dette var en kjent metode i området for ettersyn og opplag av skip i gammel tid. Sjø- og båthusmiljøet på Landøy fremstår i dag med sin kystkulturelle egenart og er regulert til bevaringsområde (2007). Det andre særskilte fornminnet er diabasgangen på Store Sæsøy. Den er tre hundre meter lang, og det er påvist to steder for uttak. Her har det vært produksjon av verktøy og våpen, antagelig til mye mer enn eget forbruk.
- Udøy. Den ytterstliggende bosetningen i dette området er Udøy, med et gårdsbruk som fra gammelt av må ha utgått fra Landøy. Fangst og fiske har vært hovednæring; funn kan dokumentere menneskelig aktivitet like lenge som på Landøy. Som ellers langs Sørlandskysten var det hummerfisket som i særlig grad satte fart i handelen med utlandet. Dette skjedde fra 1600-tallet og utover. Det er fortøyningsringer i området, og historien forteller at det på det meste kunne ligge inntil hundre skip på fjorden samtidig. Verd å merke seg er at losordningen fra 1720-tallet og utover gav Udøy en sentral posisjon. Her bodde losoldermannen i det som kaltes Udø Losoldermandskab.

Havet

Som kulturhistorisk fenomen må fyr- og lykt-systemet langs kysten presenteres. Selve bygningskonstruksjonene kommer vi tilbake til, men de kystkulturelle aspektene som knytter til ferdselen langs kysten og mellom kysten og utlandet må ha sin egen beskrivelse.

Helt til landeveiene overtok som ferdselsårer fra tidlig 1900-tall og utover, var det vannveiene som var avgjørende kommunikasjonsårer langs kysten. Dette er det mange minner om: Fyrstasjoner, navigasjonsmerker, staker og andre merker – mange av dem fortsatt i aktiv bruk.

Fyr og sjømerker kan grovt sett deles i tre:

- Det første er *kystfyrene* (som Ryvingen og Lindesnes), som primært sikter mot trafikken til havs.
- Dernest kommer *innseilingsfyrene*, hvor Hatholmen er et eksempel (ved innseilingen til Mandal).
- Til sist kommer *lykter* og annen maritim infrastruktur i indre lei langs kysten.

Ryvingen fyr, Norges sørligste.

- Lindesnes fyrstasjon (aller første begynnelse i 1656 – Norges eldste fyr og fredet). Norges sørligste fyr på fastlandet. Primært rettet mot ytre led og havseilas. Se mer under bygninger og museer/fredede anlegg.
- Ryvingen fyr (fra 1867). Norges sørligste. Fredet. Viktig i ytre led og ved innseiling til Mandal. Se mer under bygninger og museer/fredede anlegg.
- Hatholmen fyr (fra 1867). Viktig i indre led og ved innseiling. Se mer under museer/fredede anlegg.
- Ballerskjærene – fyrlykt ut mot havet (også kalt Ballastskjærene).

Det vil gå alt for langt om de mange tragiske skipsforlis og dertil hørende skipsvrakene skulle presenteres i sin bredde. Vi henviser heller til følgende publikasjoner, som dokumenterer det enorme omfanget:

- Norsk Maritim Museum: «Sjøfunnregister» - opplysninger om marinarkeologiske funn.
- Skipsforlis utenfor Vest-Agder (E. Bakkevig, 2011).
- Bygdeboken «Øyene i øst» (2022).

Marinarkeologer og dykkere/dykkerklubber kommer med stadig nye funn, som alle er med på å dokumentere disse sjøområdene som sentrale i utviklingen av lokalsamfunnene og i kommunikasjonene med resten av verden. I tillegg kommer så de menneskelige tragediene som har uspilt seg når lokale fiskere og loser er omkommet i tjeneste.

Bygninger og anlegg – og næringsvirksomhet

Innledning

Ovenfor er det presentert kulturmiljøer mer generelt; grender, gårdstun, husklynger, bygningskomplekser, rekketun osv – til belysning av selve kulturhistorien. Herfra og videre vil det fokuseres på enkeltobjekter mer i detalj. Det blir i hovedsak pekt på bygninger som fortsatt står. Når det gjelder tidligere bygg, henvises til by- og bygdehistoriene og annen litteratur generelt. Bare unntaksvis vil bygninger som er revet eller på annen måte blitt borte nevnes. (Dette gjelder både offentlige bygg, næringsbygg og annet.)

Offentlige bygg generelt

Kommunen har i dag ansvar for en enorm mengde bygningsmasse, fordelt på bygninger av vidt forskjellig slag. Det er derfor et stort behov for ressurser når det gjelder tilsyn og vedlikehold. Av bygningsmassen hører det også til en rekke bygninger som enten er omfattet av verne- og reguleringsbestemmelser eller fredning. Disse vil bli presentert nedenfor. For å forenkle fremstillingen flettes også bygninger som *ikke* er i kommunens formelle eie inn.

Skolehus

På 1850/1860-tallet var omgangsskolekretstiden over, og man begynte å bygge skolehus etter at det i 1860 ble vedtatt en ny skolelov (Lov om Almueskole på Landet). Denne loven bestemte blant annet at kommunen skulle inndeles i skolekretser som ikke skulle være større enn at barna kunne søke fast skole. De gamle skolehusene, skolene som ble benyttet frem til den omfattende sentraliseringen fra 1960-tallet av, fungerte mange steder som «lim» i lokalsamfunnene. Flere av dem har tidvis fungert som både offentlig og privat møtelokale, valglokale, «tinghus», selskapslokale osv. Aktiviteten i og rundt skolehuset var en del av den generelle oppbyggingen av det moderne norske samfunn, inkl. demokratisering og arbeid for gjenreisningen av Norge som et selvstendig land. Men skolehusene har sjelden fått status som vernede kulturminner, og flere av dem er avhendet eller falt tilbake til gårdene hvor de var utskilt fra eller plassert. Å ta vare på et utvalg av skolehus – på en eller annen måte – bør derfor fortsatt ha en funksjon. Ikke bare av historisk interesse, men også som et bidrag til å opprettholde lokal identitet og tilhørighet. Flere av skolehusene har fått status som lokale grendehus, noe som sikrer at de blir tatt vare på og fortsatt kan være til nytte. Selv om det nå blir færre og færre gjenlevende som faktisk har gått på skole der. Så er det verd å bemerke at samtlige gamle skolehus er i tre. Ikke et eneste av dem er av mur eller i stein!

Kommentar og videre prosess

Forvaltningen av de tidligere skolehusene i kommunen er en utfordring når det gjelder økonomi, tilsyn, bruk og vedlikehold. Noe av dette er tatt hånd om gjennom avtaler med enkelte brukere (oftest lokale lag/foreninger) og omgjort til grendehus. Men at kommunen skal stå ansvarlig for forvaltningen av mellom femti og seksti nedlagte skolehus også fremover er blitt problematisert. Hva kan gjøres med dette?

Ett forslag er at kommunen peker seg ut hvilke skolehus man faktisk **vil** ta vare på. Enten fordi byggene faktisk er i aktiv bruk i dag og enkelt kan stilles til brukers disposisjon i henhold til tidligere avtaler eller potensielt nye. Eller fordi det aktuelle skolehuset har kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi som tilsier at bevaring på et eller annet nivå er naturlig. Noen av skolehusene er dessuten allerede omfattet av enkelte vernebestemmelser/ligger i bevaringsområder. Dersom man så sitter igjen med et representativt utvalg av skolehusene, må man kunne si at de historiske aspektene ved skolehusenes kulturhistoriske betydning er ivarettatt. Det utvalg man velger å beholde, bør stå som kommunal eiendom (og være inkludert i kommunens forsikringsordninger) – selv om den praktiske forvaltningen (bruk, tilsyn, vedlikehold) der dette er mulig, kan ligge hos andre.

Flere av skolehusene er dårlig tilrettelagt for mennesker med funksjonsnedsettelse. En konsekvens av en bevaringsprosess må også ha almen tilgjengelighet med som et viktig element. Skal gjenværende skolehus/grendehus være felles arenaer, må de være det for alle. Men hvert skolehus bør behandles for seg, fordi de har forskjellig historisk bakgrunn.

Oversikt over de historiske skolehusene

Kilder: Kommunens eiendomsoversikt, forsikringsavtaler, samt «Marnar-minner», 2016.

Det tas i oversikten ikke stilling til husenes status i dag; om de er i daglig eller periodisk bruk, om de er avhendet, om de er omgjort til annen bruk enn skole (eksempelvis hytte/bolighus/grendehus) osv. Oversikten dokumenterer den historisk offensive satsningen på de 66 lokale skolene, samt viser hvor *desentraliserte* disse var, da skoleungdommene måtte komme seg til skolene på egenhånd (dvs. på egne *ben*).

Blørstad gamle skole	Harkmark gamle skole	Spangereid gamle skole
Breland gamle skole (uthus)	Heldås gamle skole	(i bevaringsområdet – brukes som barnehage)
Breland skole	Hille gamle skole	Stensland gamle skole
Bruskeland gamle skole	Hogganvik gamle skole	(nytt bygg, etter at den opprinnelige skole brant)
Brusletta skole (uthus)	Klostergården gamle skole (nytt bygg, etter at den opprinnelige skolen brant)	Storaker gamle skole
Brådland gamle skole	Landøy gamle skole	Svinør skole
Dyrstad gamle skole	Leland gamle skole	Tisland skole
Eigedal gamle skole	Lindland gamle skole	Tisland skole (uthus)
Eikså gamle skole	Mandal folkeskole (Store Elvegate 1) – senere teknisk etat i Mandal kommune	Tjomsland gamle skole
Einarsmo gamle skole (flyttet til skoleområdet/Vigmestad).	Mandal høgre skole (Middelskolen ved Bankeveien)	Toftenes skole
Huset eies av kommunen og ble flyttet til Vigmestad i 1995 og er innredet som skolemuseum. (Et tidligere skolehus i Vigmestad, antagelig det første i denne delen av kommunen, er revet.)	Meland (Tuffan) gamle skole	Tregde gamle skole
Farestad gamle skole	Monen skole (Holum)	Trygsland gamle skole
Fidje gamle skole	Myran skole (grendehus)	Udland skole
Finsdal gamle skole	Myran skole (uthus)	Upsaker gamle skole (Holum) – flyttet til Vest-Agder-museet, Kongsgård
Frøysland gamle skole (Frøyslandsmoen)	Nyplass gamle skole	Valand skolehus (Holum)
Gangså skole (uthus)	Omland gamle skole	Vatne gamle skole (møblert med gammelt skoleinventar)
Gauksm (Goksem) gamle skole (Spangereid)	Opsal gamle skole	Vestre Skogsfjord gamle skole
Gjervoldstad gamle skole (Holum)	Rydlende skole (grendehus)	Våge gamle skole
Goksem gamle skole	Rødberg skole/grendehus	Vårøy (Våre) gamle skole
Haddeland gamle skole – fra Holum – flyttet hit i 1931	Røksland gamle skole	Ytre Egeland (Solkroa) gamle skole
	Rørvik skole (Harkmark)	Øyslebø gamle skole
	Røyselund gamle skole	Åkset skole (grendehus)
	Sjølingstad (fabrikkskole)	Åvik skolehus
	Skogsøy gamle skole	

Idrettsanlegg

Hoppbakke på Romedal.

Det er særlig **hoppbakkene** som bør tas med når det skal listes opp kulturminner som har med ungdommelige fritidsaktiviteter å gjøre; aktiviteter som pr i dag er på vei ut. De fleste historiske idrettsplassene rundt om i kommunen er fortsatt i aktiv bruk og er fortløpende blitt videreutviklet og modernisert for organisert idrett. Men ser man tilbake til den uorganiserte, og etterhvert *delvis* organiserte idretten som ble utfoldet i friluft, kommer altså hoppbakkene i en særstilling. Her tråkket ungdom først sine egne bakker. Så ble det kanskje etablert et stillas til overrenn, og organisert virksomhet tok form. I dag kan man de fleste steder ikke merke at det har vært en hoppbakke i lia! Og i dag er ingen av hoppbakkene underlagt vern, oss bekjent. Men de representerer en form for menneskelig aktivitet som pr i dag er nesten helt «ute»!

Her er en oversikt over noen lokaliserte hoppbakker i kommunen, i henhold til opplysninger fra tidligere planer, opplysninger fra folk som kjenner til forholdene av egen erfaring eller omtale – eller også offentlig historisk bruk (i foreningsregi/renn osv). Oversikten kan veldig gjerne kompletteres!

- I Bjelland, ved prestegården.
- Budokka (bygd i 1948; stillaset demontert i 2008 og området tilrettelagt for annen aktivitet).
- I Buhølen.
- Det har vært hoppbakker på Eikså og Eiksåheia.
- Foss.
- Gjestkleiv, Øyslebø.
- Hålandsheia.
- Løkkebakken (mellom Vestre Håland og Skadberg, bygd i 1938).
- Mjunebakken/Mjunebrokka.
- Romedal.
- Sjølingstad.
- Solås.
- Trylandsbakken.
- Åreholtan (ved Tjomsland).
- Åraksbakken, Voan (mellom Marnardal og Laudal).

lokalhistoriewiki.no nevner følgende – i tillegg:

Vigmostad:

Nonås

Lysetøl/Tjomsland

Brådland

Sør-Audnedal:

Fasselund

Heslebakken

Vallehaugen

Spangereid:

Stokkebakken («Theodor Rasmussen-bakken»)

Revegårdsbakken

Verd å nevne er at det i Vigmostad nettopp var hoppaktiviteten som var den konkrete bakgrunn for dannelsen av Vigmostad idrettslag (1919) («Idrett før idrettslaget,» som det formuleres i idrettslagets hundreårsskrift). Og dette igjen har nær forbindelse med den tradisjonsrike Tjomsland skifabrikk, samt med etableringen av Tryland kraftstasjon. Her henger ungdommelig fritidsaktivitet, begynnende organisert idrett, offentlig infrastruktur og næringsutvikling nøye sammen. Selv i Furulunden i Mandal var det lagt til rette for skihopping. I tillegg til at barn og unge laget sine egne små bakker der det var mulig, var «Skolebakken» viktig. Denne hoppbakken lå nær Bankebukta, og det var reist et overrenn i tre. Forvalteransvaret lå hos Furulunden skole, og bakken ble brukt på skidagene. En tid var det endatil satt opp lys, så barn og unge kunne hoppe på kveldstid. I dag er det kun en akebakke igjen her.

Så må nevnes **badeanleggene**, som også har hatt en historisk betydning, særlig når det gjelder den yngre generasjon. Budokka er et anlegg som fortsatt brukes med sin opprinnelige hensikt. Men også de tidligere badehusene på Sjøsand, Risøbank og Smalsund kan nevnes, selv om det nå ikke finnes rester igjen etter disse.

Er dette kulturminner? Ja. På samme måte som hustufter, båtnaust, steingjerder o.a. er fysiske minner om menneskelig aktivitet, er tilrettelagte idrettsarenaer det. Men; knapt noen slike er blitt underlagt formelt vern. Vi formoder at Norges sørligste hoppbakke befinner seg i kommunen; men hvilken dette er, er ikke avklart.

Skytebanene

I Lindesnes kommune er det flere **innendørs** skytebaner:

Marnarhallen skytebane (2007)

Skytebanen i Holum (2017)

Sparebanken Sør hallen Vigeland skytebane (2021)

Mandalshallen skytebane (1974)

Sandbergs hei – ved Mandal videregående skole (pistolbane).

Bjelland: Miniatyrskytebane (Bjelland skytterlag, mars 2023).

I tillegg er det **utendørs** skytebaner på følgende steder:

Bjelland

Eivindstjønn

Gåseland (leirdueskyting)

Holum

Mjåvann

Skarstadmyra

Sløgedal

Det frivillige Skyttervesen (DFS) må sies å være en kulturinstitusjon i seg selv. Som frivillig organisasjon særpreges den av å ha en solid forankring inn i det *offentlige* Norge. DFS ble etablert av Stortinget (1892/93), og det er Stortinget som har vedtatt grunnreglene – særlig pga gevinstene relatert til Forsvaret og den militære beredskap. De lokale skytterlagene viderefører altså en stolt tradisjon i landet, selv om virksomheten med årene er blitt mer og mer sivilt preget. Noen av de lokale lagene har lang fartstid. Eksempelvis går Mandal Skytterlags historie tilbake til 1862 og Holum Skytterlags til 1863 (altså før DFS formelt ble dannet). I nyere tid (1973) er Lindesnes Jeger- og Fiskeforening kommet til som en aktiv aktør på mange plan.

Kirker, kirkegårder og prestegårder

I norsk historie har Den norske kirke hatt en sentral posisjon i mange hundre år. Ikke bare som landets offisielle religion og i folks bevissthet, men også konkret ved hvordan kirkehusene har vært plassert i kulturlandskapet. Det som er et særtrekk ved kirkene, er blant annet at kulturmiljøet *omkring* disse er blitt ivaretatt, gjerne grunnet en gravlund rundt kirken, men også fordi lovverket sikrer at annen bebyggelse ikke skal trenge seg for nære. Fra 2013 har fylkeskommunen et særlig ansvar for områdene rundt kirkene.

I den kommende presentasjonen av selve kirkebygningene tas også med noen kulturhistoriske elementer fra områdene omkring.

Alle kirkene tilhørende Den norske kirke i Lindesnes kommune, med unntak av Spangereid kirke, er bygd i tre, og Riksantikvaren har klare retningslinjer for hvordan de skal forvaltes. To av kirkene er fredet:

- Harkmark kirke.
- Spangereid kirke.

De øvrige kirkene står under det som kalles «listeførte» kirker, dvs at de skal behandles *som om* de var fredet uten formelt å være det. Alle fysiske inngrep i kirkebygningene, både utvendig og innvendig, skal godkjennes av biskopen etter høring hos vernemyndighetene.

Kirkene i kommunen

En kuriositet først: Det er blitt slik at alle kirkene i Mandalen er lokalisert vest for elva; derfor har østre bredd på folkemunne opp gjennom tidene blitt kalt «hedningesida». Her er en oversikt over kirkene:

- **Bjelland kyrkje** (jfr «Bjelland kyrkje 200 år», 1793-1993). Et gammelt gravfelt forteller at området ved Bjelland kirke har vært et religiøst samlingssted fra eldgammel tid. Kirken står på vestre bredd av Mandalselva. Den er en tømmerkirke med korsform, bygd i 1793. Rosemaleren Guttorm Eftestøl fra Fjotland har malt kirken innvendig, evt med hjelp av lokale malere. Noen titalls meter sør for kirken ligger så restene av et gravfelt. Deler av dette ble fjernet på 1880-tallet i forbindelse med at kirkegårdene ble utvidet. Også mot øst er det skjedd en utvidelse, noe som kan sees i terrenget. På kirkebakken står den gamle gapestokk-steinen, som antagelig er en tidligere bautastein fra en gravhaug.
- **Laudal kyrkje** (jfr «Laudal kyrkje 150 år», 1976). Nåværende kirke står på et nes der Logåna kommer ned mot Mandalselva fra vest. En kirke på stedet skal ha blitt vigslet i 1501, men det er uvisst om dette var et nybygg. I 1777 ble daværende kirkes skip revet og nytt bygd. Ny kirke ble deretter oppført i 1826 av laftet tømmer. Deler av den gamle grunnmuren ble brukt videre. Laudal kirke er en kirke med korsformet grunnplan. Også her er kirkegården utvidet flere ganger – mot sør og øst. Altertavlen er malt av den kjente maleren Olaf Isaachsen.

Alterparti – Laudal kirke. Olaf Isaachsen.

Like interessant, om ikke mer, er den gamle kirkeklokka som nå er plassert i kirkens våpenhus. Dersom opplysningene vi har er korrekte, kan dette være en av de eldste kirkeklokkene i landet, i alle fall som fortsatt er i bruk. Den skal kunne føre sin historie tilbake til 1200-tallet.

- **Øyslebø kirke** (jfr «Øyslebø kirke 200 år», 1797-1997). Kirken står der Mandalselva forenes med Høyeåna. Den er en korsformet tømmerkirke, bygd i 1797 på tuftene av en eldre, langskipet tømmerkirke. Den eldre kirken ble i 1460 bygd til erstatning for en enda eldre stavkirke, og muligens ble stavkirkens kor stående som kor til et nytt skip i tømmer. Mye materialer fra den eldre tømmerkirken ble gjenanvendt i golvlaget i nåværende kirke. Rundt 1825 var kirkegården på noe over ett mål, men er senere blitt utvidet i flere retninger; et stort stykke mot sør i 1947. Noen titalls meter vest for kirken ligger rester av et gravfelt. Inne på kirkegården vest for kirken står en fallosstein, og denne har fått stå i fred selv om kirkegården er blitt utvidet forbi den.

- **Vigmostad kirke.** Kirken ligger på en liten høyde på vestsiden av Audna. Den ble bygd i 1848. Vigmostad har hatt kirke helt siden middelalderen. Første nedtegning er fra 1369, da gjaldt det antagelig en stavkirke. Dette er bare ca tyve år etter svartedauen, så den kirken må ha vært fra før pesten. Den første kjente kirken i *nyere* tid ble beskrevet i 1734. Det var en langkirke i tømmer, og den var nok da den andre kirken på stedet. Nordre Undal ble egen kommune og eget prestegjeld i 1844, og det ble da vedtatt å bygge en ny og større kirke. Denne ble bygd og finansiert av lokalbefolkningen. Bygdefolket kjøpte tømmeret, som ble drevet ut av skogen ved pliktarbeid. Dyktige håndverkere, murere og tømmermenn, reiste så kirken. Også en del av inventaret ble laget av bygdefolk. De to øverste feltene i altertavlen er fra den gamle kirken; mens den nederste delen er utskåret av Ernst Thorsen Risdal. Han var husmann på Vestheia. Han lagde også døpefonten og prekestolen. Jon Knudsen Lian smidde spiret med hanen, og Jon Nilsen Stølsås dreide stolpene til alterringen. Altertavlen er malt av en maler fra Kristiansand. Vigmostad kirkes orgel er meget spesielt. Det er bygd i 1878 og er et av Norges eldste som fortsatt er i bruk. Det ble kjøpt til Vigmostad i 1927.
- **Valle kirke** (jfr «Valle kirke 200 år», 1993). Kirken ble bygd i 1793, og rundt den ligger Valle kirkegård. Det skal tidligere ha stått en kirke på Foss, men denne nevnes sist i 1489. Peder Claussøn Friis bygde kirke like nord for nåværende kirkebygg i 1577, en kirke som ble revet på 1790-tallet. Valle kirke er en tømret korskirke, der tømmeret til kirken ble hogd på Valand i Konsmo. Men det ble også benyttet materialer fra kirken Peder Claussøn Friis hadde reist. Folk fra bygda reiste kirken. I Valle kirke finnes en del kunst og malerier fra den gamle kirken. En av de gamle kunstsattene er antemensalet (frontstykket på alteret) i to felter: «Korsfestelsen» og «Adam og Eva i Paradis». Et grønt alterklede skal ha vært benyttet i perioden 1708-1930. Kunstneren Peter Reimers står bak et maleri av Peder Claussøn Friis. Mot sør henger et stort maleri kalt «Hans Hansson-epitafiet» (et minnemaleri) fra 1708. Maleriet viser et ektepar med fire sønner og fire døtre, samt to små barn på likstrå. Familien hadde rodd til Valle kirke for å døpe de to, som var tvillinger. Men på hjemveien kantret båten, og barna omkom. Kirken har også et gammelt maleri; «Christian IV's syn», ved talerstolen. På en av gallerifrontene er det tretten apostelbilder. Det er også en rekke andre utsmykninger, samt liturgisk utstyr som Peder Claussøn Friis i sin tid donerte til kirken. Mye av dette er i aktiv bruk i dag.
Over veien ved kirken ligger **Valle prestegård**. Den tidligere prestegården som lå her ble revet våren 1894. Den skal ha hatt tømmer tilbake til middelalderen. Dagens prestegård ble bygd rundt 1897. På plassen utenfor prestegården står statuen av Peder Claussøn Friis, i aktiv kamp mot den gamle katolske tro – et godt kjent motiv og kulturminne. Peder Claussøn Friis var den første lutherske presten i Audnedalen, og han var prest her i nesten femti år.
- **Spangereid kirke** (jfr «Spangereid kirke 850 år», 1990). Dette er en fredet middelalderkirke, reist rundt år 1100. Dette er altså den eneste av kirkene i Lindesnes kommune som ble reist med stein som hovedbyggemateriale. De store steinblokkene i veggene skal være tatt ut og transportert fra et sted ca fire kilometer lenger inne i Lenesfjorden. Kirken er en langkirke i romansk stil – med rundbueform i dører og koråpning. Den har en kraftig, solid struktur. Tykkelsen på veggene overstiger én meter. Kirken hadde jordgulv frem til år 1700. Da ble det lagt gulv og kjøpt benker til kirken. I 1833 ble det bestemt at kirken skulle bygges om og utvides. Steinkirken fra 1100-tallet ble ombygget til en korskirke, der koret ble sakristi og skipet gjort til kor i den nye kirken. De flotte steinveggene er heldigvis bevart. Også andre endringer ble gjort, men elementer fra den opprinnelige kirken er fortsatt synlige og/eller i bruk i den nye konstruksjonen. Den nye kirken ble innviet i 1840, og den er senere restaurert flere ganger – helt eller delvis. I området rundt kirken finnes en rekke gravhauger fra jernalderen.
- **Holum kirke** (jfr «Herrens hus på Holme gård, Holum kirke 150 år», 1975). Kirken ble bygd i 1825 som en korskirke, i tre. Kirken er utvidet flere ganger, blant annet med sakristi – først et mindre, i nyere tid et større. Kirken ligger på Holmegård, som kulturhistorisk har vært et sentralt sted. Det er Gunnar Nomedal som har skrevet Holum kirkes historie, og det arbeides for tiden med forberedelser til 200-årsjubileet som nærmer seg.

- På den andre siden av veien ved parkeringsplassen ligger den såkalte **Kjerkestua**, som har hatt mange funksjoner opp gjennom tidene – også som kommunehus. Kjerkestua benyttes i dag av Holum Bygdekvinne lag i henhold til en egen avtale med kommunen.
- **Mandal kirke** (jfr «Tempelbygging i nødsårene. Mandal kirke 150 år», 1976). Mandal kirke dekket både Mandal og Halse sogn. Bygd i 1821 og det første monumentalbygg reist i Norge etter 1814 – en langkirke i empirestil. Den regnes som en av landets største trekirker (selv om bygningskonstruksjonen er utmurt bindingsverk med ytterkledning). Kirken har et orgel som er hundre år gammel (1922) og fortsatt i ordinær drift. Kirken var faktisk opprinnelig tenkt enda større. Man har regnet ut at kirken i sin tid kunne romme nærmere to tusen mennesker. Kirken har forholdsvis lite utsmykning, noe som korresponderer med stilen. Av særlig interesse er et maleri av Adolph Tidemand («Oppstandelsen»), som Tidemand i sin tid donerte til sin barndoms kirke. Det fungerte en tid som altertavle men er i dag å finne på bakveggen. I stedet for alterbilde står i dag et gullkors (seierskors) på alteret, noe som harmonerer med den opprinnelige byggestilen. Kirken er ikke formelt fredet, men behandles *som om* den er det – i tråd med Riksantikvarens retningslinjer for såkalte «listeførte kirker».

Mandal kirkes orgel – bygd av W. Sauer (Jnh. Dr. Oscar Walcker), Frankfurt a/Oder – har produksjonsnummer 1247 og ble montert i kirken i 1922. Det er et av de ytterst få gjenværende orglene i Norge fra denne produsenten. Et søsterorgel befinner seg i Berliner Dom.

- **Gravkapellet i Mandal.** Gravkapellet ble reist 1924 med hovedformål å legge til rette for at gravferdsseremonier kunne forettes hit i stedet for å gjennomføres fra hjemmet. Kapellet er konstruert med Mandal kirke som arkitektonisk forbilde, noe man tydelig kan se både innvendig og utvendig. Det er sparsomt utsmykket og fremtrer ren i sin form. Som offentlig bygg eldre enn 90 år er gravkapellet nå omfattet av enkelte vernebestemmelser, selv om det ikke er formelt fredet.
- **Skjernøy kapell.** Dette kapellet ble bygd i 1913 og skulle bidra til at folk kunne komme til gudstjeneste uten å ta den lange veien til Mandal kirke, som folk på Skjernøya hørte innunder. Kapellet er utvidet flere ganger. Det er ikke kirkegård rundt kapellet, så gravferder legges til Mandal.
- **Harkmark kirke** skal være bygd i 1613 og er en av de eldste tømmerkirkene (laftebygd av furu) som fortsatt er i normal bruk i Norge. Det har antagelig stått en kirke på dette stedet før denne, og man må tro at dette var en stavkirke. Dendrokronologiske undersøkelser viste at deler av bunnstokkene i kirken er av eik, og det av en alder som kan understøtte stavkirkeantagelsene. Harkmark var et sentralt sted i middelalderen, noe både brannggravene og bautasteinene (plassert i ring) utenfor kirkegårdsmuren er bevis på. Også flere bautasteiner finnes i nærheten. Men sagnet forteller at innløpet ved Strømmen ved en anledning ble stengt med stein – av forsvarshensyn. Ved å hindre båter i å komme inn, hindret man også båter å komme ut, og handelsstedet Harkmark opphørte som sentralt område lokalt på 1500-tallet. Harkmark kirke ble på 1970-tallet omfattende restaurert og fikk tilbake mye av sin opprinnelige prakt. Toralv Sandnes har skrevet bok om Harkmark kirkes historie. Den utkom i forbindelse med 400-årsjubileet i 2013 («Kjerka på Harkmark. Harkmark kirke 1613-2013»). Av kulturminner fra kirken kan nevnes et alterklede fra slutten av 1600-tallet som i 2010 ble overlevert Kulturhistorisk Museum i Oslo til nasjonal konservering og bevaring.

Vedlikeholdsstatus

De senere årene er det spesielt Mandal kirke som har vært en utfordring når det gjelder vedlikeholdsprosjekter. Særlig den omfattende demonteringen og restaureringen av kirketårnet. Men også når det gjelder de andre kirkene er det foretatt vesentlig vedlikehold den aller siste tiden (en mer fullstendig oversikt finnes i årsmeldingene for Den norske kirke lokalt, publisert på kirkens hjemmesider). Som med kommunens egne trebygninger generelt, så er slikt vedlikehold jevnt gående. Det er aldri tale om å bli *ferdig*.

- Holum kirke: Skiftet tak/noe kledning og nymalt.
- Kirkene i Vigmostad, Valle og Spangereid har fått reparert til dels store råteskader, og alle tre er nymalt.
- I perioden 2022-2025 er/blir kirkene i Laudal, Bjelland og Øyslebø utvendig malt.
- På kapellet i Mandal er det også gjort reparasjonsarbeider mot råte, og bygningen er nymalt.

Andre forsamlingshus

Her følger en oversikt over andre forsamlingshus som er i privat eller kommunalt eie. Ingen av disse er formelt fredet, men noen av dem har kulturhistorisk verdi og omfattes av enkelte vernebestemmelser grunnet beliggenhet, beskaffenhet, arkitektur eller historie.

Vest-Agder er kjent for et aktivt menighets- og organisasjonsliv, samt frimenigheter. Nære forbindelser til Holland, Sverige, Storbritannia og etter hvert også USA gav impulser til et variert religiøst liv – særlig innen protestantisk kristendom. Dette gav også utslag i forskjellige «troens hus», noen tilhørende menigheter utenfor Den norske kirke, og noen som bedehus. Her kan nevnes (ikke komplett):

Adventistkirken

Adventistkirken er arkitektonisk interessant og har særtrekk som skiller det fra andre hus i Torjusheigata (som ellers fremstår som «postmoderne»). Kirken ble bygd i 1991, på tomte til menighetens tidligere forsamlingslokale, et eldre bolighus, som var revet.

Bebyggelsen langs Torjusheigata er stilmessig meget sammensatt.

Maran Ata på Malmø. Tidligere Folkets hus, som ble tatt i bruk i 1927. Huset ble overtatt av menigheten Maran Ata i 1963 (Gismerøyveien 5).

Stella Maris (Skjebstad). Dette anlegget ble i 1918 bygd som sommerhus av kjøpmann Christen Andreas Christensen (ordfører 1908-1916 og 1920-1922). Stedet, som ble kalt «Ura», ble overtatt av St. Josephs hospital i Kristiansand i november 1935 som hvile- og rekreasjonshjem for hospitalets søstre. De gav stedet navnet «Stella Maris». Det gamle drivhuset ble i 1983 ombygd til kapell.

Betania, Åvik, et av de mange bedehus i kommunen som fortsatt er i aktiv bruk.

Bedehus

Norges første bedehus ble bygd i 1850, og ikke lenge etter fulgte bedehus på rekke og rad også i Lindesnesregionen. Mange av dem fungerte som samlingssted langt utover den religiøse aktiviteten, og var dermed også en felles ressurs for lokalsamfunnet. Her er et rikholdig utvalg av de som er eller har vært i aktiv bruk:

- Det gamle bedehuset i Store Elvegata 94a. Nå i privat eie og innredet som leiligheter.
- Bedehuset i Torjusheigata (Normisjon). Bygd i 1961 – og med en helt egenartet arkitektur i mur. Da det ble bygd, var det topp moderne.
- Betania, Åvik. Bygd i 1907. Står på SEFRAK-listen.
- Ebenezer/Saron i Snig. Bygd i 1904.
- Fjeldskår bedehus.
- Frelsesarmeens lokale, Mandal, bygd i 1921.
- Holum bedehus.
- Kolstad bedehus, flyttet hit i 1927 – etter først å ha vært skole på Farestad, Skjernøy.
- Losjen på Malmø.
- Misjonssalen på Vestnes (NLM – innviet i 1970).
- Rødberg bedehus.
- Salem på Sanden, Mandal, bygd i 1932 (i dag del av Furulunden skole).
- Spangereid bedehus. Innviet i 1878 og det eldste i denne del av kommunen.
- Totalen (Blå Kors) på Støa, Mandal (Totalen overtok bygningen i 1923).
- Ungdomslokalet på Sanden, Mandal, tatt i bruk i 1903.
- Valand bedehus (innviet i 1991).

Forsamlingshus forøvrig

Men det var også behov for andre, sekulære forsamlingshus i lokalsamfunnene. Noen kunne brukes til forskjellige aktiviteter innen det frivillige organisasjonslivet, til selskapeligheter, konserter, revyer osv. Her nevner vi:

- **Fritun.** Tidligere kommunehus for Halse og Harkmark herred. I dag skolelokale (Søren Jaabæks vei 39).
- **Hald** (fra 1897 og videre). Et kompleks reist av tre større trebygninger (fra hhv Eikvåg, Malmø og Kleven), satt sammen til en større villa av Jens Bugge (1859-1939). En god del av renoveringsarbeidene på hovedbygningssmassen innvendig har gjennom årene skjedd under rådgivning og oppsyn av vernemyndighetene, selv om det ikke foreligger noe formelt vern. Hald er i privat eie og har etter at familien Bugge solgte det vært benyttet til pensjonat, selskapslokaler, skole, studiesenter og i den siste tiden også menighetsaktiviteter.
- **Ljosheim** (1920). Eies av Halse Ungdomslag og kommunen. Var i sin tid undervisningslokale for Framhaldsskolen; dette er bakgrunnen for kommunens engasjement.
- **Musikkens Hus** – på Malmø. Tidligere gymnastikksal for Malmø skole (og turnlokale). Omgjort til «Musikkens Hus» i 1949 på initiativ av Mandal Orkesterforening, Mandals Sangforening og Mandal Musikkforening. Det benyttes i dag særlig som øvelseslokale.
- **Skjernøy grendehus** (tidligere Farestad skole). Privat.
- **Turnhallen** (1925). Eies av Turnforeningen og benyttes til alminnelige sportslige aktiviteter i tråd med foreningens formål. Men Turnhallen har også en kulturhistorisk interessant historie, fordi dette var en av de få bygningene i Mandal som gav plass til større evenementer, som revyer, konserter, selskapheter osv. Man kunne i sin tid kalle Turnhallen for «byens scene». Gamle turnapparater er tatt vare på.
- **Varde** (1921). Holum Ungdomslag står som eier.
- For store deler av kommunen har også **skolehusene og skolenes gymsaler** vært viktige arenaer for fellesskap lokalt. (Se eget avsnitt om skolehusene ovenfor).

Trehusbebyggelse av spesiell interesse

Badstue fra Egedal, flyttet til Spilling i 2005 og «avduket» der i september 2005.

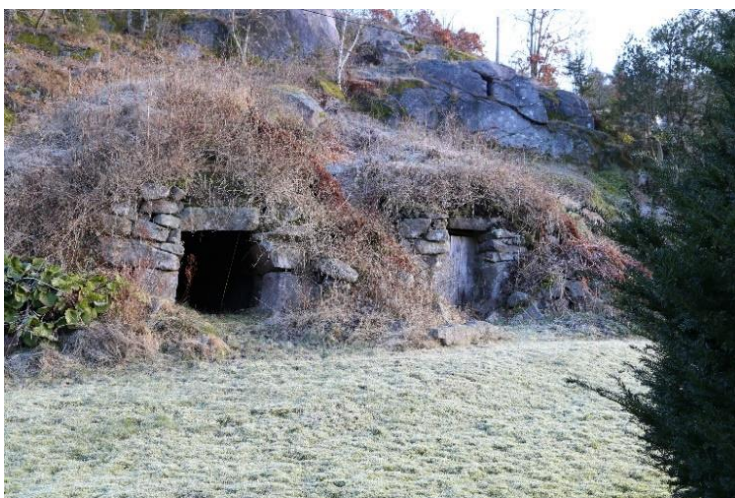
Tidligere fantes det svært mange små enkeltbygg på gårdene. Dette endret seg på 1800-tallet, da det ble bygd store enhetsbygninger med fjøs, stall, låve og andre funksjoner under ett tak. Dermed forsvant mange av de mindre enkeltbyggene som det finnes få igjen av i dag. Også de større byggene er under press. Mange går ut av bruk og forfaller fordi behovet i dag er et helt annet enn det disse bygningene ble bygd for.

I det følgende fokuserer vi på enkeltobjekter når det gjelder kulturhistorisk interessante byggverk. Listen er overhode ikke komplett, til det er totalantallet for omfattende. Men oversikten viser til fulle at alle deler av kommunen har sitt å vise til når det gjelder kulturskatter innenfor bygningsvernet.

- **Neset.** Dette er et gårdstun som ligger idyllisk til vest for Mannflåvannet og som er bebygd med et gammelt våningshus, driftsbygning, stabbur og badstue. Våningshuset er ikke modernisert siden 1890, og det har ikke vært fast bosetting her siden 1950-tallet. Badstua, buveien (et gjerde som ledet krøtter fra gården til beite i utmarka) og taket på driftsbygningen er restaurert. Driftsbygningen her inneholder en hestevandring, noe som er svært sjelden på Agder. Dette er en innretning der hesten ble spent fast

under en sirkelformet tre-installasjon. Hesten gikk i ring, og ved hjelp av overføringer inn i selve driftsbygningen kunne den drive et treskeverk. Neset sies å ha vært et kultursenter der bl.a. rosemalere pleide samles for å holde kurs. Huset på Neset var det første i området som fikk dekket taket med teglstein. Disse kom fra et lokalt teglverk. De beste steinene ligger i dag på den restaurerte badstua.

- **Våningshus.** Den typiske hustypen på Agder er det såkalte midtgangshuset. Fremre del av midtgangen fungerte som forstue, med en stue på hver side. Bakre del av midtgangen var kjøkken, med et kammer på hver side. Noen hus har asymmetrisk takform, også kalt «skjeivrøstet», der taket på baksiden går lengre ned enn foran. Noen hus hadde også et eldhus i form av et tilbygg på baksiden. Et eksempel på dette er «Enkesetet» på Saudland. Dersom huset hadde to etasjer, kunne det kalles «Sørlandshuset». Det er SEFRAK-registrerte våningshus fra 1800-tallet, i både én og to etasjer, i alle deler av kommunen, eksempelvis: Ertseid, Ytre Støle, Indre Jørgenstad, Gare, Bjerge, Seland, Akland, Vigeland, Snig, Åvik, Saudland, Tjorteland.
- **Våningshuset på Sandnes** er årringsdatert til 1648, men antagelig kan noen av stukkene spores tilbake til tidlig 1500-tall. Dette huset nevnes her fordi det kan synes å være **Mandals eldste** hus. Gården har vært i samme slekt siden 1485. Huset har vært brukt som skystasjon for reisende gjennom dalen. Huset er ikke fredet, men det kommer innunder kulturminnelovens §4 og §25, som sier at bygninger eldre enn 1650 kan erklæres fredet av Riksantikvaren og at for bygninger eldre enn 1850 skal rivning eller vesentlig endring i bygningsmassen forelegges vernemyndighetene til uttalelse.
- **Låver.** På Støle i Spangereid har vi et eksempel på en tradisjonell låvebygning av noe dimensjon, datert til en gang på 1800-tallet.
- **Badstuer.** Det finnes badstuer på Spilling og på Seland. Den første ble i sin tid flyttet fra Egedal og står på SEFRAK-listen. Også den andre står på denne listen, for det er få badstuer av denne type som fortsatt står. En gammel badstue fra Holum er lagret på Marnardal museum, men det uvisst om den lar seg gjenreise. Badstuene ble brukt til korntørke og til groing av korn for ølbrygging. De kunne også benyttes til røyking av kjøtt og fisk.
- **Stabbur og bryggerhus** er det også få igjen av. Men disse er fysiske belegg for at/hvordan det foregikk brygging av øl, baking, matstell og klesvask på gårdene. Bryggerhuset var blant gårdens viktigste bygninger. Eksempel på stabbur har vi på prestegården på Valle, datert til tredje kvartal av 1700-tallet.
- **Potetkjellere og sommerflorer.** Dette er også bygninger som er gått ut av bruk, men som man stedvis finner i kommunen. SEFRAK- og Askeladden-oversiktene gir en god oversikt. Ett eksempel på sommerflor fra vår kommune er sommerfjøset i Spangereid, tilhørende gården Presthus. Sommerflorene var frittstående bygninger til å ha krøtter i om natten.

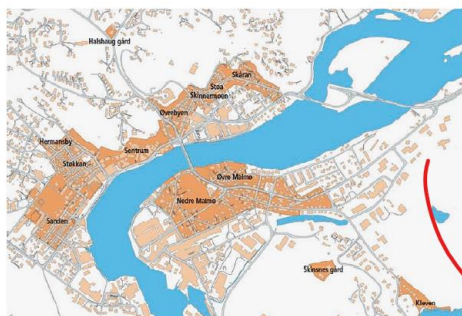
Potetkjellere på Eigeland.

- **Uteløer** er det også få gjenstående eksempler på. En av dem ligger langs daleveien nord for Ertseid. Disse løene var frittstående bygninger som ble brukt til å ha høy i.

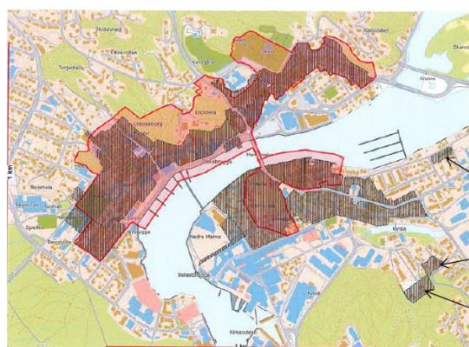
- **Trehusbebyggelsen i Mandal.**

Trehusbebyggelsen i Mandal må presenteres noe mer utførlig, fordi den er et så vesentlig trekk i det samlede bybildet og på mange måter definerer Mandal bys egenart. «Gågata» med Adolph Tidemands plass og Hestetroa i den sørvestre del av Store Elvegata regnes som byens kjerne. Denne delen av byen var ikke berørt av bybrannen i 1810, og det gamle uregulerte gateløpet som snor seg mellom elv og hei er intakt.

Første «bevaringsplan» kom i 1984, gjeldende for Mandal sentrum. Denne ble i 2006 avløst av ny reguleringsplan. Her er kart over bevaringsområdet pr 2017, da Mandals første kulturminneplan ble utarbeidet:

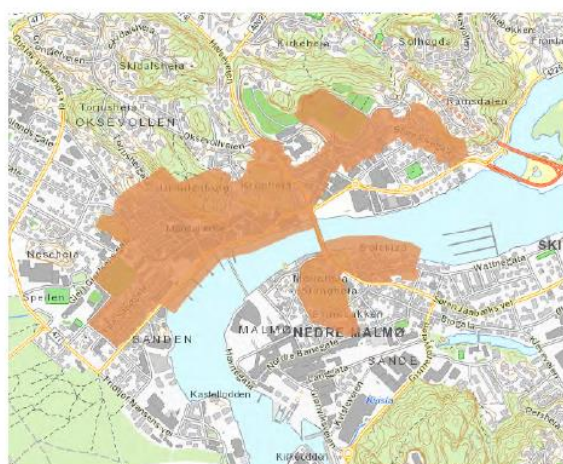
Kart: Bygge og bo i bydeler med reguleringsformål spesialområder for bevaring Mandal

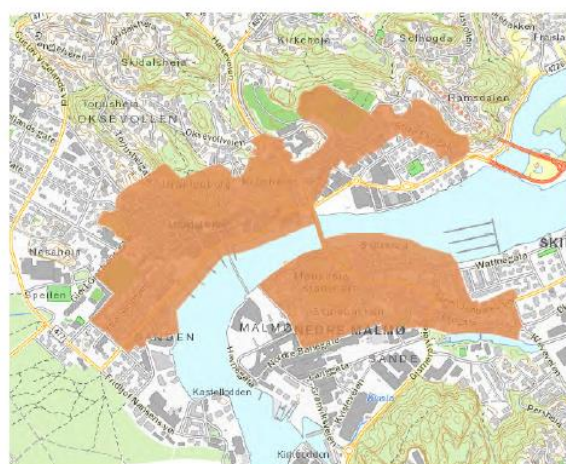
Det skraverte området er område regulert til bevaring. Rødt omriss er hentet fra Riksantikvarens NBI-register.
Endresens baliløkke- aut. fredede kulturminner under bakken.
Fredheim (i blått)
Skinsnes gård

Riksantikvarens database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer av nasjonal interesse er kalt **NBI-registeret** (ikke formelt vern). Registeret omfatter 75 byer og tettsteder der spor etter tusen års byhistorie er kartfestet. Området Riksantikvaren har satt aviker noe i forhold til det regulerte bevaringsområdet Mandal kommune har definert. Særlig gjelder dette avgrensning på Nedre Malmø hvor NB!-området ikke inkluderer bebyggelse sørvest for Mølleheia-Stangheia og heller ikke bebyggelsen langs Søren Jaabæks vei. Det skraverte området ovenfor er område regulert til bevaring. Rødt omriss er hentet fra Riksantikvarens NB!- register.

I 2021 gjennomførtes en høring vedr eventuell endring av området som burde omfattes i NBI-registeret. Resultatet etter høringen var en utvidelse, slik kartene nedenfor viser. Agder fylkeskommune gav i denne anledning en høringsuttalelse som støttet opp under Riksantikvarens forslag. Mandal kommune avgav ingen høringsuttalelse.

(Tidligere avgrensning)

(Ny avgrensning)

Mandal har altså en sammenhengende trehusbebyggelse som er blant landets største, og bebyggelsen er stort sett godt ivaretatt. Bygningene langs Store Elvegata mellom Amaldus Niensens plass (ved Skrivergården og det nåværende rådhuset) og brokrysset ble stort sett oppført i siste halvdel av 1700-tallet. Den eldste bebyggelsen ligger langs Store Elvegata i Skottehola. Fra brokrysset går Store Elvegata

gjennom Øvrebyen og området som brant i 1810, mot Mandal kirke, og videre til Skårødden. Området som brant, mellom det gamle vestre brohodet og kirkebakken, skriver seg fra perioden umiddelbart etter 1810. Spesielt bevaringsverdig er bebyggelsen i Store Elvegata fra Amaldus Niensens plass til kirken, Nordgata og øvre deler av Øvrebyen mot kirken. Randsoner er Malmø, Sanden, Støa/Skåran og Kronheia.

Reguleringsbestemmelsene for Mandal er ganske detaljerte. Målsetningen er å legge til rette for en langsiktig utvikling av sentrum der man søker å unngå unødige miljøødeleggelser. Høydedrag skal beholdes som viktige landskapselementer. Gjennom bevaringsplan og reguleringsbestemmelsene søker man å sikre de gamle bygningsmiljøene og bevare større sammenhengende grønt- og parkarealer.

Når det gjelder brannverntiltak, er fasadesprinkling installert i Store Elvegata/«Gågata» og varmesøkende kamera installert i Store Elvegata i Øvrebyen. Vanntåkeanlegg er installert på «kalde» loft, og varmesøkende kamera installert i Ytrebyen, dvs. fra Uranienborg og mot Andorsengården, «Kyllinggada» og Støkkkan. Riksantikvaren har bidradd med midler. På Andorsengårdens hovedhus ble fasadesprinkling av nord- og østvegg montert i 2022.

De aller fleste av husene som er omfattet av vernebestemmelsene er hvitmalte.

NB!-registerets omtale av Mandal sentrum

Beliggenhet

Delområdet omfatter et stort sentrumsområde på begge sider av elva.

Nasjonale interesser

Mandals nasjonale verdier ligger i de helhetlige bymiljøene, gateløpene, plassene og bebyggelsen sett i sammenheng med landskapet, historien og kontakten med omverdenen.

Beskrivelse

Mandal sentrum har en variert gatestruktur fra sentrums middelalderske preg med kronglete gater, Sanden og Støkkans rette gater etter klassiske 1700-talls prinsipper, og Øvrebyen med sine brede gateløp bygget etter bybrannen i 1810. Bydelen Malmø øst for broa har beholdt sin selvgrodde struktur. Den opprinnelige bebyggelsen lå på de flate partiene på begge sider av elva inn mot heiene som dannet markante formasjoner og definerte rom og form. Den gamle bebyggelsen er godt tatt vare på.

Store Elvegata var fra gammelt av byens hovedpulsåre der den bukte seg gjennom hele byen fra kirka til Sanden. Bebyggelsen var i hovedsak knyttet til denne gata, hvilket gjorde Mandal til en båndby som fulgte elvas og gatas løp. Heiene bak byen danner markante rygger i landskapet og avgrensner og definerer rommet hvor bebyggelsen kan finne plass. Den første bebyggelsen lå inn mot heiene og hadde hovedgata foran seg. Senere kom det bebyggelse også mot elva.

Bydelen Sanden, syd i byen, ble anlagt på 1700-tallet etter klassiske forbilder med rette, til dels brede gater. Til bydelen hører rådhuset og Skriverhaven. Til de to sistnevnte grenser også bydelen Støkkkan, anlagt noe senere enn Sanden. Bydelen kalles også «lille kvadraturen» og har Kristiansands rutenettplan som forbilde.

Videre nordover følger så sentrum som er presset inn mellom to heier, og strekker seg til elva. Nord for bybroa ligger Øvrebyen, bygget opp etter brannen i 1810, også den har rutenettet som forbilde. I denne bydelen ligger også Mandal kirke. Kirka er bygget i 1821 og er en av landets største trekirker. Alle de fire nevnte bydelene; Sanden, Støkkkan, sentrum og Øvrebyen ligger i tilknytning til Store Elvegata.

Skrivergården fra 1766 er fredet. Skriverhaven er en særpreget 1700-talls hage, som i nasjonal sammenheng hører med blant de mest verdifulle eksemplene på gammel norsk hagekunst. Disse, sammen med Andorsengården med sin renessansepregete kysthage og Tidemandgården med hage, danner en unik sammenheng.

Andorsengården.

(Foto: Birgitte Sørensen, Mandal museum)

Mandal bys mest prominente kjøpmannsgård ble i perioden 1801-1805 oppført av Mathias Christian Knutzen jr., i utmurt bindingsverk med utvendig panel. Gulow Andorsen eide gården fra 1834 (derav navnet). Gulow Andorsen døde i 1867, og da hans kone døde i 1876, overtok barna; Jacob, Harald og Amalie. Amalie var gift med Christian Salvesen, og i 1906 overtok deres døtre Marie og Magdalene gården. Søstrene gav i 1953 gården som testamentarisk gave til Mandal kommune til bruk som bibliotek og museum. Andorsengården ble fredet i 1923. Etter at Mandal bibliotek flyttet til nye lokaler i 2012, er det kun Mandal museum som bruker bygningen. (Mer om Andorsengården er presentert under Mandal museum nedenfor.)

På 1800-tallet var det flere anlegg som Andorsengården i Mandal, om enn i mindre format. I dag er dette den siste representant for en *komplett* kjøpmannsgård med bygningsmasse, pakkhus og haveanlegg fortsatt intakt. Det er renoveringsarbeid i gang på Andorsengården når denne planen utarbeides. En av økonomibyggets vegger er istandsatt. Hovedhusets eksteriør blir i løpet av våren 2023 ferdigstilt. Resten av eksteriøret på økonomibygget, portrommet og pakkhus inngår i videre planer for renovering. Innvendig istandsetting, brannsikring og tiltak for universell utforming er under planlegging.

- **Tidemandgården.**

Barndomshjemmet til Adolph Tidemand (1814-1876) ligger i nær tilknytning til Andorsengården og kan godt sees i sammenheng med denne – både arkitektonisk og kulturhistorisk. Bygningen er i kommunalt eie og har vært og blir benyttet til diverse kommunale og idealistiske aktiviteter.

- **Sjømannshjemmet i Mandal.**

En staselig trebygning på Vestnes som midt på 1930-tallet ble oppført til bruk for sjøfolk og sjøfolks etterlatte, med flere leiligheter. Det er eget styre for Sjømannshjemmet. Bygningen blir i dag godt vedlikeholdt av Mandals Sjømannsforening, som også har møteaktivitet der.

- **Hus fra 1900-tallet – etter SEFRAK.**

I randsonene av bevaringsområdet i Mandal finner vi arkitektur fra det tyvende århundre, altså *etter* SEFRAK-registreringer av bygg som stort sett gjelder bygg frem til 1900. Epoker her er:

- Empire 1820-1870 Eksempel: Andorsengården.
- Sveitserstil 1870-1930 Eksempel: Løvenberg (Skinsnes gård).
- Jugend 1900-1940 Grandgården og Gjert Gjertsens gate 24.
- Nyklassisisme 1920-1950 Flere bolighus i Mandal sentrum.
- Funksjonalisme 1930-1960 Haralds gate 2/Bankeveien 10.

Det er utarbeidet gode veiledere for bebyggelsen både i sentrum og på Vestnes i Mandal. Utfordringen er å se til at disse blir brukt.

Nyklassisisme på Sanden i Mandal.

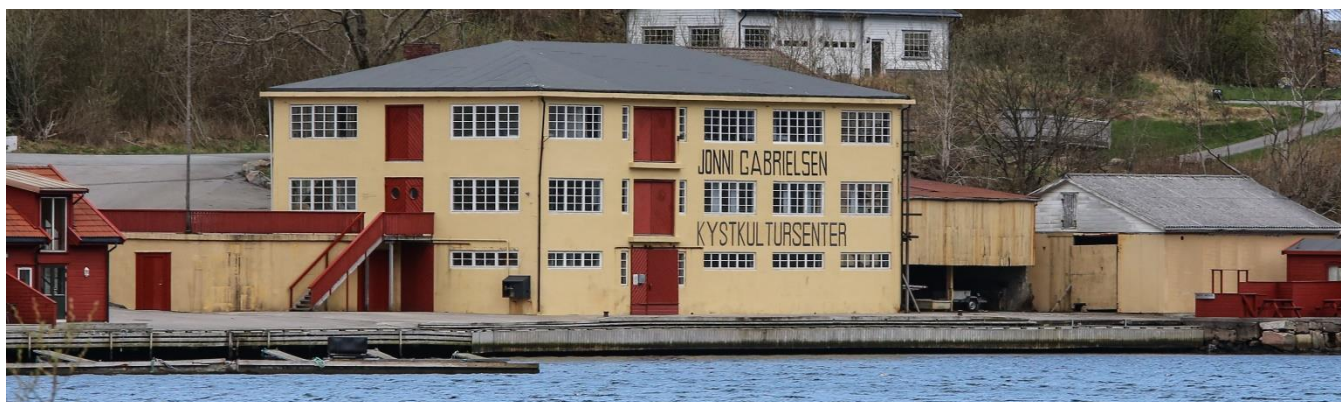
- **Husmannsplasser.** Helt til sist i denne oversikten vil vi nevne husmenn og strandsittere. Deres historie forteller mye om samfunnslagene i historien. Disse var ikke selveiere, men brukte «lånt» jord/hus mot betaling. Det har vært godt over hundre husmannsplasser i vårt område. I dag er det veldig få bevart. Det er registrert flere husmannsplasser eksempelvis i Vigmostad, men mange flere var det under prestegårdene. Fra Valle prestegård kjøpte de fleste husmenn seg fri i 1889, men noen ble også værende. Det gjelder blant annet Herstøl (se nedenfor).

Langs kysten ble husmenn kalt 'strandsittere'. Her kunne man kombinere jordbruk med andre yrker, som fisker, sjømann, los, snekker, smed, urmaker eller skomaker. Strandsitterplassene må sies å være lite undersøkt, om man i det hele tatt fortsatt kan peke dem ut. Fra lenger tilbake i tid finner vi strandsittere på Spidsbo (langs Storebanken vest for Risøbank), fra dette områdets storhetstid på 1600-tallet. I borgerruller i Kristiansand er mange av dem navngitt.

Av husmannsplasser er det blant annet bevart følgende i kommunen: Tre under Vigmostad (Karlsvoll, Solsnes og Solheim), Solbakken under Hægbestad, Nyjordet under Tryland og Herstøl under Valle prestegård. Nord i Audnadalen er det registrert rester etter åtte til; ingen av disse har spesielt vern.

Husmannsplassen Herstøl vil fremover ha spesiell interesse i kommunen, grunnet frikjøp av området fra Opplysningsvesenets fond og en omfattende renovering av hele anlegget (inkl reproduksjon av deler av den opprinnelige bygningsmassen).

Stein- og murhus

Kystkultursenteret i Ramslandsvågen. Hovedbygningen er tegnet av den kjente, tyskfødte Kristiansandsarkitekten Thilo Schoder, som var en representant for Bauhaus-skolen og etterhvert funksjonalismen. De fleste av Schoders arkitektoniske verk befinner seg i Kristiansandsområdet. Men Lindesnes kan faktisk også skilte med flere bygninger av hans hånd.

Med den trehusdominansen som har rådet grunnen i hele Lindesnes kommune er det på sin plass å trekke frem og gi oppmerksomhet til de hus som er bygd av annet materiale; stein, mur, glass, metall. Noen av dem er dessuten interessante kulturhistorisk og arkitektonisk. Heller ikke her er oppstillingen komplett, men den gir en pekepinn på hvilke verdier vi har i kommunen:

- **Arkitekt Thilo Schoder** (1888-1979) var en kjent arkitekt som har tegnet fabrikkbygningen i Ramslandsvågen, bensinstasjonen på Vigeland, Nordre Valle 6 og 8, to bolighus ved Hoksåna sagbruk og påbygg på Birkestøl (Mjunsåsen 143). Av disse ligger bensinstasjonen i hensynssone bevaring.
- **Steinhuset i Vestlia**, Vigeland, har også en spesiell arkitektur. Det ble bygd av lærer Tobias Risdal i perioden fra 1920 til 1950-tallet. Inspirasjonen kom fra en studiereise i Tyskland. Byggeprosjektet ble mulig da steinarbeidere som ble arbeidsledige etter konkursen på gatesteinanlegget på Presthus flyttet til Vigeland og så muligheter for bruk av lokal stein. Opprinnelig lå bygningen helt for seg selv men er etterhvert innrammet i et byggefelt.
- **Mandal** har også særegne mursteinsbygninger, som ligger i eller utenfor bevaringsområdet for trehusbebyggelsen. Eksempelvis:
 - Grandgården**, Store Elvegata 16. I privat eie. Jugendstil.
 - Nordgata 21** – to mursteinsbygninger i privat eie. Det bakerste av disse huset i sin tid Frøslands snekkerverksted, der det også var butikk og utstilling i trehuset. Det øverste huset var skomakerverksted.
 - Postgården** (bygd i 1923 – tidligere posthus og senere kommunale kontorer), Johnstonsgate 2. Nå i privat eie.
 - Sekundærstasjonen på Halshaug**, oppført og tidligere eid av Vest-Agder Elektrisitetsverk. Bygd i 1920-1921. I privat eie.
 - Skrivergården**, Ytre Sandgate 25a. Reist i 1766 som en kopi av et slott på grensen mellom Skottland og England. Fredet i 1924. I kommunens eie og bruk. Skrivergården er barndomshjemmet til maleren Olaf Isaachsen (1835-1893). (Familien hans flyttet fra Christensengården, hvor Olaf Isaachsen ble født. Hans far var sorenskriver i byen.)
 - Store Elvegata 10**, som er det første private murbygg i Mandal, reist i 1908.
 - Tingstua** (Arresten), Ytre Sandgate 22. Fredet i 1924. I privat eie.

Næringsbygninger og -installasjoner

Restene av det gamle kraftverket på Trædal representerer ett av de mange moderniseringsprosjekter som virkelig brakte samfunnet inn i industrialiseringens tidsalder.

Kanskje ikke overraskende er en rekke næringsbygninger og -installasjoner også oppført i stein eller mur. Et utvalg av disse presenteres her, uavhengig av om disse har vært i offentlig eie eller er knyttet til privat næringsvirksomhet. Hver for seg representerer bygningene viktige virksomheter, som igjen kunne være gjenstand for egne avhandlinger (noen av dem har også vært det). Her har vi imidlertid fokus på det fysiske minnet, og kommenterer den kulturhistoriske sammenhengen bare kortfattet på enkelte punkt.

Kraftverkene (i kronologisk rekkefølge)

- **Sjølingstad Uldvarefabrik** fikk eget kraftverk veldig tidlig. En kraftstasjon fra 1894 drev maskiner og produserte elektrisk lys – til eget bruk. Ny turbin ble innkjøpt i 1897, og overgang til full elektrisk drift skjedde i 1913.
- **Trædal.** Det aller første kraftverket i vår region som produserte kraft til abonnenter er kraftverket på Trædal. Det ble bygd for å gi strøm til Mandal by – i 1909. Bygningen står ennå. Allerede i 1917 var kraftverket fullt belastet, og planer for Tryland ble utarbeidet. Selve bygningen på Trædal har gjennomgått større endringer og brukes i dag som verksted. Kraftverket produserer ikke lenger strøm.
- I **Lonebekken** ble det kraftproduksjon fra 1915.
- **Tungefoss kraftstasjon** i Bjelland ble satt i drift så tidlig som i 1918. Bakgrunnen var at det i 1916 ble dannet et selskap kalt «Undalens Molybdengruver», som startet med gruvedrift. Tungefoss kraftverk ble bygd for å skaffe elektrisk kraft til maskiner i gruvedriften.
- **Tryland kraftstasjon** var det første kraftverk av noe størrelse i regionen. Det startet i 1922 og er fremdeles i bruk. Kraftverkstasjonen ble i 2009-2010 restaurert og tilbakeført til slik den så ut opprinnelig. Stasjonen eies av Agder Energi (etter navneskiftet: Å Energi). Det er å håpe at anlegget kan brukes til både historisk og aktuell formidling når det gjelder energiforsyningen i vår del av landet.
- **Bjelland kraftverk** stod ferdig i 1975 i den formen det har i dag. Kraftverket utnytter et fall på 87 meter fra Tunesjø ned til Bjelland. Vannet går i tunnel, kraftverket er bygd inne i fjellet og kun et lite administrasjonsbygg står ute i dagen.
- **Laudal kraftverk** stod ferdig i 1981. Det utnytter et fall på 36 meter fra Mannflåvann til Laudal. Kraftverket er bygd inne i fjellet med et lite administrasjonsbygg i dagen. Denne bygningen er oppført i funksistil. Den har i dag ikke lenger noen vesentlig funksjon i kraftproduksjonen og kan benyttes til andre samfunnsnyttige formål (som møtelokale, laksesenter o.a.).

Kraftverksbygningene er interessante kulturhistoriske byggverk og utgjør et vesentlig bidrag til antall steinbygninger som har med den lokale industrihistorien å gjøre.

Stemmer/demninger: I tilknytning til kraftverkene (og før dette: i forbindelse med møller og sager rundt om på gårdene) er det bygd stemmer/demninger for å gi eller øke magasinkapasitet. Dette er kulturminner fra en industrihistorisk interessant periode i utviklingen av det moderne Norge. Ikke alle dammer har samme funksjon som tidligere, men det finnes fortsatt rester og også noen funksjonelle damanlegg, som: Stemmene ved Solbu, Akland, Sjølingstad, Trædal, Røkmland og Stemmen (Frøysland).

Fabrikkbygninger

Over hele kommunen har det eksistert fabrikkbygninger som har hatt sin storhetstid. For mange av dem er tiden løpt ut, og kun rester av fordums aktivitet står (eller ligger) igjen. Denne oversikten kan også gå under navnet **tekniske og industrielle kulturminner**. Flere av dem er anlagt der hvor kraft har vært forholdsvis enkelt å hente ut – særlig vannkraft (til møller, sager osv – og senere elektrisitet).

- **Støa Leketøyfabrikk.** Denne ble satt opp i etterkant av andre verdenskrig, og den spede start var på gården hvor Olav Fidjestøl (1904-1990) vokste opp. Historien starter med ham, i året 1928. Han var odelsgutt på gården Støa, men hadde lyst på et mer kreativt virke. Han kjøpte en dreiemaskin og utforsket mulighetene. I 1938 så den kjente figuren «Pedersen» dagens lys. Tomta som etter hvert ble tatt i bruk av fabrikkens overskuddsmasse fra byggingen av Sørlandsbanen. Stein fra tunnelen som ligger bakom fabrikkens ble sendt ut i vannet og la grunnlaget for tomte. Selve bygningen som huser fabrikkens er en stall som tyskerne forlot da freden kom. Bygningen ble demontert på Øyslebø og fraktet til Støa for å brukes som fabrikk. Bolighuset ved siden av fabrikkens skal etter sigende være tegnet av arkitekt Sverre Fehn (1924-2009). På det meste arbeidet det tredivetvåne mennesker på fabrikkens. I dag er den et sted der kulturminnet er blitt utnyttet som ressurs, og fabrikkens historie og produkter formidles gjennom omvisninger og verksted for publikum.

- **Dreiekvern.** Denne befinner seg i Lindesnes bygdemuseum og er av stein. Den stammer fra Spangereid og kan være omkring 1500 år gammel. Den viser hvordan man kvernet korn før kvernhus kom til.
- En rekke **kvernhus** i Lindesnes kommune er registrert i SEFRAK-registeret. I tillegg finnes det nok også noen uregistrerte (av nyere dato). Lokale eksempler på kvernhus finnes her: Fardal, Blørstad, Hægbostad, Seland, Mjunebrokka (Vigeland).
- **Ertseidkverna** må nevnes særskilt. Den ble i 2002 gjenåpnet etter å ha blitt restaurert og gjenoppbygd etter flere tiår med forfall. Kverna kan spores tilbake til 1836, men noen av stokkene er antagelig fra 1600-tallet. Sist den var i ordinær bruk var i 1918. Kverna er registrert i SEFRAK-registeret men er ikke omfattet av annet vern. God kontakt med eier må være i offentlighetens interesse, for at dette kulturminnet skal bestå med sin historiske egenart og verdi.

Ertseidkverna – restaurert og senere «passet på» blant annet av elever fra Vigmostad skole.

- **Møller** finnes i Kilsbekken (Lians mølle) og Lian Sag og Mølle på Tryland. Frostestad er omhandlet nedenfor. Tidligere var det møller i Snig, Lonebekken og Sandnes. Lohnestrands Foreningsmølle ble etablert i 1919, samtidig med at foreningen kjøpte mølla og sagbruket etter Th. Knutsen i Lonestrand. Selskapet ble oppløst i 1924. Også i Strømsvika i Halse var det mølle. Fra tidlig 1600-tall er dokumentert både flomsag og kverneplass her, mens det større møllebruket ble etablert i 1787. Der er få rester igjen etter aktiviteten, men en møllestein er tatt vare på.

Møllestein, Strømsvik – minne fra et av de tidligste større industriforetagender i området.

I Harkmark ble det i 1867 etablert en viktig mølle. Franskmannen August Alfred Marie Bouilly stod for dette. Der var det vannfallet fra Dybovannet til Harkmarkfjorden som gav anledning til utnyttelse av kraften. Denne mølla er grundig presentert på Norsk museumsnettverk for industrihistorie, som bygger på Harkmark historielags artikkel om mølla, forfattet av eieren selv. Bygningen er nærmest et «landemerke» langs fylkesveien.

- **Vannsager** finnes over hele kommunen, og disse var en meget viktig næring utover gårdsdriften ellers. Bergstølsaga er et eksempel, bygd i 1870. Her er skåret jernbanesviller, bygningsmaterialer, men kanskje mest stav til sildetønner. Saga ble restaurert i 2001 etter å ha blitt ødelagt i en flom et par tiår tidligere. Andre sager i henhold til SEFRAK-registeret befinner seg på Spilling, Tryland, Leland (ruin) og Støle.

I denne sammenhengen må nevnes **stavtransporten**, som fikk enorm betydning fra tidlig på 1800-tallet. I Audnadalen ble det utviklet en forenklet produksjonsmetode som muliggjorde mer effektiv drift. Stav ble fraktet på vei ned til Buhølen og lagret i stavbuene der. Videre ble staven fraktet med flatbunnede ferjer ut Audna til nye lagerboder i Snig – eller lastet direkte over i frakkebåter som tok staven videre til tønneprodusentene på Vestlandet.

Stav ble levert fra flere steder i kommunen og var en viktig næringsvei som gav høyst nødvendige inntekter. Bakgrunnen for dette var nok at her var små gårdsbruk, og på disse kunne man hente ut tømmer til stav uten at det krevdes stordrift. Merk at stavproduksjonen holdt seg i vårt område helt til årtusensskiftet, og den er dokumentert i DVD-produksjonen «Produksjon av tønnestav i Agder» - utgitt av Lindesnes kommune i 2000.

- **Kalkbrenneriet i Naversund.**

Kalkbrenneriet i Naversund, her sett fra sjøsiden – der man fra åpningen nederst i muren kunne hente ut det ferdige kalkproduktet.

Dette brenneriet er vedtaksfredet. Det ligger i et område som helt frem til 1970-tallet var utskipningshavn for tønnestav. Stavbåtene som seilte vestover måtte ha ballast sørover og hadde derfor ofte med seg kalkstein fra Mosterhamn på Bømlo og andre kalksteinsbrudd. Også andre båter kunne ha med kalk. Kalksteinen ble losset av ved Punktum (endestasjonen på Daleveien før 1909) og fraktet ca hundre meter med hest opp til lageret på nordsiden av bygningen. Kalkstein og kull ble så båret opp trappen på en bære av to mann. Her ble store stykker slått til småstykker som ble kastet i ovnen. Endeproduktet var kalk i melaktig form. I de beste årene av bedriftens historie var det ansatt opp til elleve personer der. Bygningsindustrien var viktig kunde, men også lokale meierier og stavbønder. Bruk av jordbrukskalk ble forøvrig introdusert på 1880-tallet.

- **Frostestad mølle** (1916). Eies av AS Sjølingstad Uldvarefabrik og driftes av Sjølingstad Uldvarefabrik IKS, som vektlegger fabrikkhistorie og sosial-/teknisk industrihistorie når det gjelder dette kulturminnet.
- **Hoffstrøm Steinhuggeri**, Buøya.
- **Holum Treullfabrikk**. Etablert i 1929. Nåværende bygninger er fra 1939 (Daleveien 851).
- **Krittfabrikken på Tregde** (nær Kige). Denne er oppført i tre.
- **Mandal Casting**, Støperiveien 13, Buøya. Denne fabrikk ble bygd som støperi for Mandals Motorfabrikk.

- **Sjølingstad Uldvarefabrik.**

Sjølingstad Uldvarefabrik er en verden for seg! Ullvarefabrikken ble etablert i 1894 og var i ordinær drift frem til 1984. Den er bevart som et teknisk kulturminne med autentiske bygninger og produksjonsutstyr og er i dag en levende museumsfabrikk. Som del av Vest-Agder-museet har den årlig rundt åtte tusen besøkende. Fabrikken er fredet og blant Riksantikvarens femten prioriterte tekniske industrianlegg i landet. Komplekset består av fire bygninger som er bygd sammen: farveri, kontorbygg, appretur og mellombbygg. På baksiden er det et lite verksted som benevnes som «smie». Spinneribygget på tre etasjer ble bygd i betong i 1947 etter at det forrige brant. Det er også andre mindre bygninger på området, samt et våningsbygg/leilighetsbygg for ansatte. Den tidligere direktørboligen er godt bevart, både utvendig og innvendig. Museet drifter rundt hundre maskiner og sysselsetter i dag over ti personer som jobbet for å opprettholde kunnskapen om maskinparken og anleggets historie – gjennom bruk!

- **Spilling rivefabrikk.** Søndre del av Spilling har flere industrihistorisk interessante virksomheter å vise til; mølle, kraftverk, knottfabrikk, sagbruk, smier og rivefabrikk er noen av dem. Rivefabrikken ble etablert rundt den gamle saga, som ble omgjort fra oppgangssag til sirkelsag. Rundt 1895 startet konstruksjonen av maskiner for riveproduksjon. Riva fikk bronsemedalje på en landsutstilling i 1914. Største årsproduksjon var på 4500 river. Fabrikken ligger i hensynssone bevaring som del av det sammensatte Spilling-miljøet. Fylkeskommunen og lokalkommunen har bidratt til å restaurere fabrikken, som ble gjenåpnet i 2005 etter flere års stillstand. På hvilken måte kommunen kan bidra for at dette kulturminnet blir opprettholdt som et verdifullt kulturminne og som en verdifull del av kulturmiljøet på Spilling, må avklares. Spilling rivefabrikk var tidligere Lindesnes kommunes tusenårssted.
- **Tjomsland skifabrikk.** På begynnelsen av 1900-tallet ble det etablert en skifabrikk i Vigmostad. På det meste hadde den åtte ansatte som produserte totalt to tusen par ski av eik. Fabrikken er godt bevart.
- **Vigmostad hjulmakerverksted.** Etablert i 1800-årene. Produktene var hjul, kjerrer, karjoler og sleder. Verkstedet er godt bevart.
- **Trødals Sæletøiforretning.** Er blant de eldste småbedriftene i kommunen som fortsatt er i drift. Bedriften ble etablert i 1894 og er holdt i drift til fjerde generasjons salmakere.

Trødals Sæletøiforretning (etablert i 1894) – «still going strong». Her sitter Hans Trygve Trødal ved symaskinen.

- **Smier** har det vært flere av rundt på gårdene. Man måtte holde seg med egen kompetanse også her. En av disse befinner seg i et gammelt hus i Spangereid. Rasmus Smed kjøpte huset omkring 1860 og innredet et rom til smie. Dette er et av ytterst få hus i Spangereid som ikke har gjennomgått store endringer innvendig på over hundre år. At smia er lokalisert innomhus, er også meget spesielt. Det ble mottatt fylkeskommunal støtte til nytt tak og ny bakvegg for noen år siden. Rasmus Smed virket helt frem til han døde i 1922 og har blant annet smidd det eldste rekkverket på Lindesnes fyr!
Andre eksempler på smier finnes på Spilling, i Vigmostad, i Buhølen og på Ramsland.
- **Meierier.** Her starter vi med Vigeland Meieri, et aksjeselskap etablert i 1895 med formål å produsere smør og andre meieriprodukter. I 1936 ble Holum og Vigeland Meierier slått sammen til Audna Meieri. Dette ble så slått sammen med Halse Meieri i 1970. Stadig større enheter, altså. I Mandalen var det også flere meierier som mottok melkeprodukter fra de lokale gårdene og brakte varene videre (se til dette også senere i planen).
- **Telefonstolpe** med 40 porselensisolatorer står i Skottehola (Store Elvegata 38/44). Mandal fikk sin første telefonstasjon i 1893.

Det kommer an på hva man har øye for: Denne porselensisolatoren ble i sin tid satt opp direkte på et furutre ved Bestemor/Sjøsand. Antagelig skjedde det under andre verdenskrig, da okkupasjonsmakten hadde sperret av store leder av skogen vest for Mandal sentrum og trakk linjer til strøm og/eller telefon gjennom området. Isolatoren kan fortsatt sees. (Foto: G. Reiersen)

- **Vannverket på Stemmen, Frøysland** (fra 1867). Rester av dam-anlegget står igjen (se også ovenfor).

Fabrikker i Mandal

Mandal markerte seg ganske tidlig som industriby. Merk kommentar i avisen Verdens Gang allerede i 1869: «Røgsøylerne fra de høye, fritstaaende piber og dampens pusten og stønnen ser og hører man overalt» (om Mandal). Dette hadde blant annet med byens strategiske beliggenhet å gjøre og mulighetene for å etablere seg – særlig på Malmø-siden av Mandalselva.

På 1950-tallet var Mandal en av landets største industribyer regnet etter folketallet. På det meste hadde byen 1300 industriarbeidsplasser. Industrien i området er en viktig kilde til forståelsen av byens næringshistoriske utvikling. I dag er Nedre Malmø et særegent område med potensiale for sterk og fremtidsrettet identitet ved balansering av nytt og gammelt.

- **Ballastbrygge** ble vedtatt etablert i 1749, men først reist og tatt i bruk i 1857. Havnevesenets bygning nederst i Sandskargata, også i dag kalt Ballastbrygga, er i ferd med å tas i bruk som industrihistorisk senter (se også nedenfor). Her er Marna Motor med i samarbeidet. Denne bedriften, som i dag ikke produserer motorer men driver reparasjon/vedlikehold/salg av deler, var i sin tid nærmest et varemerke for Mandal by. I dag drives den på tilsammen ett årsverk (fordelt på noen få personer). Produksjonen av Marna-motoren startet i 1923 og var markedsledende helt frem til ca 1950. Fra 1960-tallet gikk det nedover, men produksjonen fortsatte helt til 1984.
Den såkalte Gabrielsens bu, opprinnelig en sjøbod i tilknytning til jernvarehandel fra (nåværende) Kjøbmandsgaarden, er planlagt plassert ved det nyetablerte industrihistoriske senteret på Ballastbrygga.
- **Reperbane** ble etablert i 1774, en av landets eldste bedrifter, og i alle fall Sørlandets eldste. Den opprinnelige bygningen brant i 1940, mens dagens bygg er fra 1942.
- Buehallen som er gjenstående på Nedre Malmø var i sin tid del av **Mandal Spikerfabrikk**. Det skal være hogde stein i flere bygninger i dette området, stein som er hentet ut fra Hålandsheia.
- Nåværende «Kulturfabrikken» huset tidligere **Th. Rasmussens Møbelsnekkeri**. I privat eie.
- **Saanums Sæpefabrik** (1934), med administrasjon for Skipsaktieselskapet Agnes (Einar Saanum) Saanums Rederi. Dette var byens eneste moderne rederi. Avviklet i 1978. Bygget er i nyere tid omregulert til boligbebyggelse/blokkbebyggelse og revet.

- **Det Norske Kokosveveri** (også kalt «Matta») – et autentisk industribygg fra 1937. Er i senere tid regulert til boligformål.
- **Mandals Papirindustri** (også kalt «Påsa») – produserte poser inntil nylig. Er i senere tid regulert til boligformål.
- **Martin Narums Betongelement-fabrikk.** Etablert av Thomas Fjell. I dag bolig (Grønviksveien 4).
- **Maskinhuset** til Gabrielsens Bane («Lillebanen» på «Sannan»).
- **Nøsted Kjetting** (også kalt «Kjettingen») – i nyere tid omregulert til blandet formål og revet.
- **Trafokiosken** på Nedre Malmø er fra 1914 og har formelt vern (se også omtalen av kraftverkene ovenfor). Denne kiosken er bygd av stein fra Hålandsheia.
- **Mandals Stål** (også kalt «Spiggeren»). I dag Spiggeren Næringspark (det gamle fabrikanlegget). Fabrikbygningen vis á vis Trafokiosken er også bygd av stein fra Hålandsheia.
- **Mandals Slip & Mek. Verksted** (også kalt «Slippen»). Bygningen er revet, men «beddingen» og slippvogn til å ta opp båter finnes.
- **Marnar Konfeksjonsfabrikk** (kjolefabrikk i Langgata 4, Malmø).
- **Tellefsens Maskinverksted;** nedlagt i 2018 (Nordre Banegate 1a).
- **Karl Karlsens Smie & Mek. Verksted.** Nå leiligheter.
- **Hermetikkfabrikken The Norwegian Preserving Co.** (1866-1903) i Brodersens gate 1 og 2. Nr 1, som var produksjonsbygg, ble overtatt av Losje «Broderly» i 1912. I dag er en del av bygget privatleilighet. Den andre delen er lokale for den frittstående pinsemenigheten «Klippen». Nr 2, som var administrasjonsbygg, er i dag privatbolig.
- **Wattnes Garveri og Lærfabrikk** (også kalt «Garveriet»). Bolig (Møllegata 1).

Kommentar:

Det er gjennomført en rekke analyser og prosjekter med tanke på fremtidig bruk av nedre Malmø: Asplan Viak (2006), Fylkeskonservatorens høringsuttalelse til reguleringsplan (2007), Rambøll ved Gjertrud Wendt, vedr «Ballastbrygga – et industrihistorisk senter» (2012). Den siste utredningen er i ferd med å realiseres i et samarbeid mellom Vest-Agder-museet, Marna Motor AS, Mandals Trebåt og Motorforening og Lindesnes kommune/Havnevesenet. *Dette er én av forventningene i Mandal kommunes tidligere kulturminneplan som har vist seg å bli til virkelighet.* Formell åpning av senteret: juni 2023.

I kommuneplan for 2015-2027 (vedtatt av Mandal bystyre i 2015) står det at man «skal bevare noen deler av industrihistorien på Nedre Malmø». I tillegg står det at kommunen har som mål å trekke flere turister til kommunen og sette Mandal på kartet nasjonalt og internasjonalt. Det siste har fått ny aktualitet ved at klinkebåttradisjonen er inkludert på UNESCOs verdensarvliste. En klinkebåt er planlagt inn i Ballastbrygga industrihistoriske senters andre etasje.

Båtbygging og kystnær industriaktivitet

(Tegning antagelig fra 1920-tallet.)

(Ruth restaurert og for fulle seil.)

- Svinørsluppen «Ruth» (tidligere «Familien») ble sjøsatt i 1854. Båten er i dag museumsskip i det danske Nationalmuseet og skal være den siste gjenværende Svinørslupp. Båten ble bygd av Peder Willumsen på oppdrag fra Hans Chr. Ulrichsen. Skuta er blitt restaurert tidligere, men er igjen til restaurering for å kunne sjøsettes på nytt. (Bildene ovenfor er brukt med tillatelse fra Nationalmuseet.)

En del av industrivirksomheten som er listet opp ovenfor har hatt kysten og sjøfarten som hovedmarked. Her er ytterligere noen maritime næringer knyttet til fiskeri og fiskerimiljøer i kommunen.

- **Kystkultursenteret i Ramslandsvågen** er en viktig arena hvor man kan presentere deler av kysthistorien fra etterkrigstiden. Den opprinnelige virksomheten startet i 1950 og rommet den gang fiskeforedling, hermetikk-produksjon og produksjon av tønner. Alt med enkle maskiner. Senteret er et blant få i Agder og Rogaland som formidler denne delen av fiskerihistorien og viser hvordan de gamle maskinene ble brukt. Fabrikbygningen er tegnet av Thilo Schoder, men har ikke spesielt vern.
- **Sildoljefabrikken i Finnøysundet**, formelt kalt «Sørlandets Fiskemel og Sildoljefabrikk AS, Spangereid», var i drift en kort periode – fra 1928 til 1937. Gode sildefangster gav grunnlag for fabrikk. Anlegget bestod av lager, mottaksbygg for sild og bygg med produksjonshall og kontorer. Etter noen startvansker kom første konkurs allerede i 1931. I 1937 ble bedriften solgt for andre gang, nå til Færøyene, og to av bygningene ble fjernet. I dag er det få rester igjen, men det er et populært turmål for båtfolket og del av skjærgårdsparken.
- **Lillehavn.** Lillehavn var opprinnelig havn for folk på Fjellskår. Havna var utsatt i dårlig vær, inntil fiskerihavna ble utbygd med molo i 1933-34. Før dette måtte båter trekkes i land for å være sikre mot vær, vind og drag i sjøen. Større båter trakk lenger inn i vågen. Lillehavn er kalt «Norges sørligste fiskevær». Både Fiskernes Slagslag (Skagerrakfisk) og Norges Makrellag hadde mottaksanlegg her, og det var både røykeri og produksjon av klippfisk. I en periode var Lillehavn Spangereids største arbeidsplass.
- **Båtbyggingsvirksomheten** har vært lokalisert ved utløpet av de to store elvene i kommunen; Audna og Mandalselva – men ikke bare der!
 - I Audna foregikk båtbygging så langt opp i elva som til Valle (rett ved kirken).
 - Det var også båtbyggerier i Snig, på Underøy og Lonestrand, på Osestrand og flere i Svinør (merk de brede og flatbunnede «Svinørsluppene» som ble bygd der – se bilder ovenfor).
 - Peter Sjølling (1758-1827) regnes som den «dekkede losbåtens far». Han bygde båter med navn som «Svinør», «Audna» og «Snigselven» – navn som viser hvor opphavsstedet for produksjonen lå.
 - Fra 1908 til omkring 2000 ble det bygd mange Egelandssjekter på Ytre Egeland.

I **Mandal** finner vi flere verft, særlig om vi også inkluderer skipsverftene på Gismerøya og de øvrige øyene øst for Mandal fra tidligere tider. Her nevner vi **Martin Nygårds Båtbyggeri** (på Nedre Malmø – Grønviksveien 6); andre historiske verft er presentert i Mandal bys historie bind 3 (s. 88-93).

Walvicks Båtbyggeri på Sanden (Veverigata 2) overtok lokalene etter båtbyggeriet som Kristian og Bernhard Nyvold hadde startet her i 1935. I tillegg til å bygge båter, repareres fiskebåter og fritidsbåter lokalt. Svein Walvick er blant de få som fortsatt har kompetanse på å bygge klinkebåter.

Jernkonstruksjoner

Fyrstasjonene i kommunen kommer inn på mange steder i en kulturmiljøplan som dette, fordi de kan sees på fra flere vinkler; fra kyst- og kulturhistorie på den ene siden til rene bygningskonstruksjoner på den andre. Det er altså flere grunner til at fyrene i Lindesnes kommune er fredet.

I perioden 1854-1950 ble det i Norge bygget 41 støpejernsfyr. To av disse ligger i Lindesnes kommune. Dette var i sin tid kompliserte støpeprosesser, med lukkede former og store format. Det er derfor selve

støpejernskonstruksjonen som gjør at fyrene også fortjener en plass under *dette* kapitlet. Tårnet på Ryvingen ble reist i 1897, og var Norges første elektriske fyr. Tårnet på Lindesnes ble reist i 1915. Dette er særegne, teknisk-industrielle kulturminner – i sin tid bygd med et spesifikt formål, og fortsatt i samme bruk.

Lindesnes fyr og Ryvingen fyr er begge solide jernkonstruksjoner.

Når vi nevner jernkonstruksjoner som egen kategori innen byggekunsten, er det på sin plass å også peke på at **Adolph Tidemands bro** (2013) er en metallkonstruksjon. Det vil si: Overbygningen er av stål, mens fundamentene hovedsakelig er i betong. Broas totale lengde er på ca 160 meter. Broa nevnes altså her pga sin konstruksjon. Den er ikke underlagt noe vern, men er per definisjon et kulturminne på linje med andre spor som mennesker/samfunnet etterlater seg i terrenget.

Skiltmarkeringer

Byselskapenes «blå skilt»

Det alminnelige offentlig engasjement for å ivareta og formidle historien kommer til uttrykk i byselskapenes montering av historiske skilt på spesielt interessante kulturhistoriske bygninger i norske byer. Når det gjelder gamle forretningsgårder og handelshus i Mandal, er følgende skilt satt opp:

- Lindesnesgården (Bondeheimsgården).
- Grandgården.
- Lohnegården.
- Reymertgården.
- Dedekamgården.

Når det gjelder andre bygninger av spesiell interesse, har følgende fått skilt:

- Mandal kirke.
- Arresten.
- Fyrlykta «Bestemor».
- «Garveriet» i Møllegata.
- Den gamle Middelskolen. Herunder også informasjon om Ellen Gleditsch (hennes fødested).
- Tidemandgården.

Kunstnere

I tillegg er det i tidligere tider satt opp skilt ved fødestedet til kunstnerne Amaldus Nielsen, Olaf Isaachsen og Gustav Vigeland. På det siste stedet hadde kommunen også satt opp et skilt til minne om kunstneren Emanuel Vigeland.

Allmenningene

Byselskapet har i tillegg til sine «blå skilt» også montert skilt som er utformet som lakser. Disse viser vei til områder som er åpne for allmenheten (allmenningene). Allmenningenes kulturhistoriske, men også dagsaktuelle, verdi blir dermed tydeliggjort. Også en del turveier og stier har fått slike skilt.

Samferdsel og kommunikasjon

Fra stier og tråkk – til langfart, kollektivtransport og massekommunikasjon

Gamle ferdelsårer – på et kart fra 1852, tegnet av Jacob Meidell (kilde www.kartverket.no – historiske kart).

Det har bodd mennesker i vår del av landet i uminnelige tider. Og folk har beveget seg. Det setter spor i landskapet, særlig etter at tråkk går over til å bli tilrettelagte ferdelsårer. Den som har øyne med seg, eksempelvis i skog og mark, vil imponeres over den innsats som er nedlagt for å gjøre ferdelsen enklere, for fotfolket først - senere med kjøretøy.

I dette kapitlet fokuseres det på kulturminner som har med samferdsel og kommunikasjon å gjøre, med vekt på stier og tråkk, hulveier, rideveier, postveier, broer, tunneler, kanaler – og etter hvert kjøreveier og jernbane.

De eldste veiene er altså ikke anlegg, men «tråkk» i terrenget, skapt av menneskers og dyrs ferdsel. Lokalt er disse «veiene» først og fremst resultat av behov for å ta seg frem til kultsteder, fiskeplasser og jaktmarker. Og for å drive jordbruk og ha kontakt mellom gårder og grender. De eldste veisporene vi kan finne i dag har gjerne u-form, ganske enkelt på grunn av slitasje fra ferdelsen.

Etter gangstiene var rideveiene de første. Landbruksprodukter og andre varer ble fraktet med kløv på hesteryggen. Utover i middelalderen ble samfunnet organisert slik at det ble økt ferdsel og behov for å forbedre enkelte veier med gangsteiner, klopper og støttemurer av stein. En del av disse veiene ble kalt kirkeveier fordi de også forbandt gårdene med kirkene. På 1600-tallet begynte man så å anlegge de første kjøreveiene. Det betydde at noen «hovedveier» ble utbedret slik at det skulle være mulig å ta seg frem med hest og vogn. Og utover på 17- og 1800-tallet kom det stadig flere veier som hadde denne standarden. Langs veiene fantes det drikketroer, hvorav noen fortsatt kan spores, selv om overgang til motorisert ferdsel og utvidelser av veiene naturlig nok har ødelagt mange.

Veier i Audnadalen

Gamle veivisermerker ved Vrå – mellom Audnadalen og Mandalen.

I og langs Audnadalen, samt fra Audnadalen og over heiene til nabodalene er det mange tråkk. Da jordbruksarealer på heiene ble ryddet på 1700-tallet, ble behovet for gangstier større. Her var også husmannsplasser, og etter hvert ble også kjerreveier laget opp liene.

Rideveien mellom Tredal og Blørstad var postvei i perioden 1653-1796. Den fulgte sannsynligvis en enda eldre ridevei. I 1689 var postgårdene på Blørstad, Øvre Vigeland og Osestad.

På heia over til Holum finnes også en veivisevarde som er omtalt allerede i 1543.

Postveien som kjørevei gikk blant annet fra Frostestad over Frostestadåsen til Trædal, ferdigstilt i 1806. Den var i bruk som hovedvei i nesten seksti år. I kulturminneåret 1997 ble veien gjenåpnet som sykkelvei etter å ha blitt valgt ut som veiminne av Statens Vegvesen.

En eldgammel hulvei i sørkant av Frostestad langs sørsiden av Buemyra finnes fortsatt. Den er dyp og vitner om stor ferdsel.

Småskalaindustri og økt handel på 1800-tallet økte behovet for bedre kommunikasjon og transport. Det var skysstasjoner på Vigeland, Snig, Vigmostad, Lyngdal, Mandal, samt båtskyss fra Sandnes til Snig.

Kongeveien på Spangereid gikk fra Øksnevika ved Grønsfjorden til Båly/Njerve og er den eldste veien på Spangereid. Veien gikk sannsynligvis også mellom kongsbrygga ved Kråkevika og kongsbrygga i Høllebukta. Et kart fra 1852 viser denne traseen. Man måtte altså benytte sjøveien for å komme frem.

Gammel ferdselsåre krysser bekken på Goksem/Austheia.

Bratte kleiver og nedlagte veier

I Osestadkleiva er det bevart flere hundre års veihistorie parallelt med dagens E39. Der finnes både ridevei som går rett ned, kjøreveien av 1798 som går rett ned, og dessuten kjøreveien av 1848 som går i slyng og som inneholder ei steinhvelvsbro bygd i 1843. Den var i bruk helt frem til 1967 og måtte utvides for å tilfredsstillende veistandarden til den sørlandske hovedvei. Dermed mistet den sin autenticitet ved at den består av en del betong i ytre del. Samtidig viser den hvor solid steinhvelvsbroenes konstruksjon er, og denne broa var i bruk som del av hovedvei i over 120 år.

Noen detaljer vedr **andre veier**:

- Gamle Vigmostadkleiva, som gikk fra Vigmostad kirke opp mot Leland. Bygd i 1882, i bruk frem til 1970-tallet.
- Den gamle veien Skofteland–Røyseland. Kjøreveien ble bygd i 1874 og var i bruk til 1953. På denne veien finner vi også en steinhellebro på to spenn.
- Kleiva Hægbostad–Seland ble bygd som bygdevei i 1878, fylkesvei fra 1964. Kommunal vei fra 1980.
- Den gamle veien Reme–Remesvik ble bygd som bygdevei i 1876, fylkesvei fra 1933, men tatt ut av bruk i 1943.
- Fardal–Solhelleren er en av de siste gårdene som fikk kommunal vei i 1916, men det ble også en av de første kommunale veiene som ble nedlagt (i 1962), da Solhelleren ble fraflyttet.

Veier i Mandalen

I 1829 startet bygging av ny kjørevei fra Mandal til Åseral, men denne fulgte stort sett traseen til rideveien. Det vil si at det ble en vei med mange bratte kleiver – fra Mandal til Kaddeland i Holum, via Svinstad til Heddeland, derfra til Koland, over ei ny hei til Laudal, videre oppover til Øygard og Ågset, for så å komme ned til dalen ved Neset ved Mannflåvannet. Derfra følger den stort sett dalen, men med noen bratte partier for å komme rundt ufarbare strekninger. Det er mange fine merker etter denne veien.

Etter lang tids kamp for ny vei vedtok amtstinget 14. juli 1865 at daleveien skulle klassifiseres som hovedvei. Tanken var å starte med strekningen Mandal–Kaddeland og den «besværlige» Hommeheia nord i Bjelland. Det ble gjort et revolusjonerende valg ved å føre veien frem uten motbakker langs elva opp til Øyslebø. Den flotte veien, med sine støttemurer og stabbesteiner, var ferdig i 1872. Gjennom Laudal var veien ferdig i 1875, men det var først i begynnelsen av 1890-årene at den kom helt til Åseral.

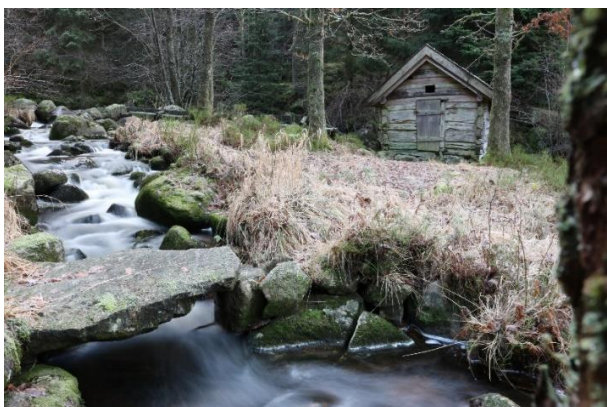
Den nye daleveien hadde en slik kvalitet at de første bilene rundt 1912 kunne klare å ta seg frem på den. Og da biltrafikken tok seg opp for alvor i de neste ti-tyve årene, vokste behovet for veiforbedringer og brobygging voldsomt.

Haraldstadiane – en kuriositet

Som et eksempel på en ferdselsåre som er gått helt ut av bruk som kjørevei kan nevnes Haraldstadiane, veien opp fra daleveien ved Nedre Homme og opp til Øvre Haraldstad i Laudal. I Bruskelandsheias Bygdeblad nr 2/2022 er det en omfattende beskrivelse av denne veien (ved Birger A. Stedal), som i sin tid må ha vært en av Norges bratteste kjøreveier (for almen ferdsel). Den hadde tidvis et stigningsforhold på mellom 1:6 og 1:4. I en historisk opplysning nevnes også 1:3,5 (Vest-Agders veghistorie, 1984). Som bilvei ble den nedlagt i 1964. I dag ser den ut som en skogsbilvei, tilgrodd – men fullt brukbar som turvei.

Broer

Steinbro på Ertseid – med Ertseidkverna i bakgrunnen.

Større broer i vestre del av kommunen kom på 1840-tallet, da Vigelandsbroa og Vigmostad bro ble bygd. Broa over Melhusfossen ble først bygd på 1890-tallet, mens dagens bro er fra 1938. Steinhvelvsbroer har vi i Osestadbakken langs den gamle sørlandske hovedvei fra 1843 og på Tryland fra 1921. Jåsund bro, en betongbro fra 1960, er blant kommunens høyeste.

Det finnes flere imponerende broer i vestre del av kommunen. Om de ikke er så store og ruvende, så har de store og veldig tunge steinblokker. Eksempler på broer med store og meget tunge steinblokker finnes på Spilling, Røksland, Gaubedal og Erland.

Av hengebroer er den gamle i Buhølen, bygd på 1930-tallet, av de mest kjente. Men den ble tatt i flom, og det ble bygd ny bro lengre sør.

Broene på Vigeland

Den første broa på Vigeland – over Audna – ble bygd i 1836. I 1927 ble denne erstattet av en ny. Dette var mens datidens E18 gikk her. Dagens kjørebros, som nå kun er ment for lokaltrafikk, kom i 2011. (Mer om dette i boken «Sørlandske hovedvei», T.H. Wiik, 2022).

Bjelland bromiljø

Et særegent kulturminne er Bjelland bromiljø, som består av to broer. Den eldste broa er ei sprengverkbros av tre med fem tre-doble sprengverk. Broa har en spennvidde på 21,5 meter. Underbygningen er i dag kledd med treverk. Landkarene består av murt betong og tørrmur som ligger på fjell og som delvis er forsterket med betong. Endene på trestokkene er kledd med sinkplater og tjærepapp. Brodekket er av tre, og tre-rekkverket består av langsgående bord og stål-netting. Broa er noe endret siden 1928 og brukes i dag som gang- og sykkelvei/bros. Den nye broa er ei betongbro og har et hovedspenn på 33,5 meter utført som trapes-sprengverk og et sidespenn på 9,5 meter i hver ende. Gamle Bjelland bro ble fredet av Riksantikvaren i 2008.

Broer i Mandalen

Over Mandalselva måtte man fraktes med båt inntil det ble anlagt broer oppover dalen. Vi nevner: Kleveland bro, Gamle Finsdals bru (Øyslebø), Skjævesland bro (Øyslebø, fra 1895), Møll bro, Stoveland bro. Når det gjelder Haugedalsbroa ved Strædet og Mjåland bro (Laudal), er disse av samme type: fagverk med nagler. Dette er de eldste broene over elva her nord. Det fantes også ei gammel bro over til Fuglestveit, men der er det kun brokarene som står igjen.

Ser man seg om, finnes det mange vakre brokonstruksjoner – broer som er i aktiv bruk samtidig som de som kulturminner vitner om eldgammel byggekunst. Her fra Laudal.

Knuden (Gjengesti bro) – se forsidebildet

Denne egenartede broen, som er en steinhvelvsbro, ble bygd i 1922 og var i sin tid den ene av to slike knutekonstruksjoner mellom Stavanger og Oslo. Den andre var ved Langangen («Korketrekkeren»). Broa var i ordinær bruk helt frem til 1969 og kan sommerstid fortsatt kjøres (fra vest mot øst) – med mindre biler. Navnet Gjengesti er hentet fra en historisk ferdselssti (Gjengestien), men siden veien gikk i en sløyfe, fikk den raskt navnet Knuden. Knuden er nå merket som severdighet.

Gamle veier ellers

(Den første oversikten er hentet fra Torfinn Hageland, fylkeskommunen)

- De eldste rideveiene gikk tur/retur Harkmark/Holum.
- Posten ble i gammel tid bragt til Holum, for så å sendes ned dalen til ladestedet Mandal ved elvas utløp.
- Skyskiftestasjonen (bytte av hest) ved Klepp i Holum ble nedlagt i 1760.
- Postveien som rideveg (1653-1796), særlig Gjervoldstad–Vrå–Blørstad.
- Postveien som kjørevei (Vestlandske hovedvei), særlig Ospedalen–Dyrdalen (1807-1923), Gamle Døle bro–Klemma (Lille Suvann)–Vatne (1807-1928) og Vestre Skogsfjord–Frostestad–Tredal (1806-1868), i dag velegnet til sykling.
- Sørlandske hovedvei, særlig Gjengesti bro (Knuden) som er ei steinhvelvsbro i en veiknute (1922-1969) og Nye Døle bro, som også er ei steinhvelvsbro (1925-1969).
- Daleveien som rideveg (før ca. 1830), særlig Kjølemonen bro som er ei steinhvelvsbro.
- Daleveien som kjørevei, særlig Monen–Holum–Bakken (1837-1868).
- Fodnebø bro som er ei steinhvelvsbro (1837-) og Svinestadåsen–Holmeslandsåsen (1837-1872).
- Daleveien som kjørevei, særlig Holmesland–Øyslebø (1872-). Fredet. I dag velegnet til sykling. Her er edellaavskogsplanter, fosser og laksefiskeplasser.
- Sundsveien Skjernøysund–Dyrstad (1892-1966), velegnet til sykling.
- Rørvik–Gjellersmyr–Dal (1883-1957) med sidevei Gjellersmyr mot Ås (1896-1957).
- Sti–Eskeland (1883-1955).
- Homsvika–Kige (1903-), velegnet til sykling.
- Haddeland i Holum–Skogen (1959-). Vårplanter og adkomst til løypenettet på Hålandsheia.
- Valle–Vestre Skogsfjord, velegnet til sykling.

Skoleveiene

Noen barn hadde ekstra krevende skoleveier. Historier om strabasiøse turer i all slags vær forteller oss hvor sterkt man ønsket at barna skulle få skolegang. Eksempler er:

- Fra Stiland til Steinsland skole.
- Fra Moland og ned til Sandnes.
- Fra Vallehei ned Entredalen til Nyplass skole.
- Fra Kleiven ned Kleivstein til Einarsmo skole.
- Fra Hagehei til Bustad skole.

Kirkeveier og gravfølger/liksteiner

Lenge var kirkene et av de få stedene folk møttes for bygdefellesskap, informasjon og offentlige kunngjøringer; fra før massemedienes tid. Da var kirkeveiene viktige. Eksempler på bevarte kirkeveier er Fasseland–Vigeland og Seland–Vigmostad. Ellers har vi stedsnavnet «Lurebakken» på Vigeland, der kirkegjengerne ventet litt (lurte litt) før de gikk den siste strekningen frem til kirkegården. En annen «pause» det berettes om nordover i Mandalen er der kirkegjengerne tok på seg skoene før de gikk inn mot kirkebygda, mens de hjemmefra hadde gått barbeint for ikke å slite (pen)skoene ut unødvendig. Slike fortellinger sier noe om manglende velstand i enkelte bygder.

Brudled

I Agder var en brudled en rad med steiner (brudler) lagt etter hverandre i en linje på bart fjell, til minne om et bruddefølge, gjerne plassert på det høyeste punktet langs ruta de hadde gått. Det finnes et brudled i seks hundre meter sørøst for Gåseland. Et nokså nylig registrert brudled befinner seg på Vrå (se bildet), innrapportert i 2009.

Varder, merker og veiskilt

I gammel tid kunne varder fungere som veivisere. På Romedal var det et knutepunkt for mennesker på vei til sin kirke. Ifølge tradisjonen var herfra samme avstand til de tre kirkene Holum, Mandal/Halse og Valle. Da arbeidet med ny vei på sørsiden av Fasselandsvannet var kommet til Fasselandskilen, ble årstallet 1865 hogd inn i fjellet. Veien åpnet først tre år senere, i 1868. På Vigeland var det hogd inn 1898 i fjellet på vestsiden av broa, men etter utvidelse av veien forsvant dette.

Et gammelt skilt ved Spilling lå veltet langs veien i mange år men ble gjenreist til gjenåpningen av rivefabrikken i 2005.

På Romedal finner vi tre varder, som markerer at det er like langt til kirkene i Holum, Mandal/Halse og Valle. Vardene er i ferd med å bli overgrodd.

Varp

Et 'varp' eller 'verp', også kalt et 'kast', er en haug med stein eller pinner som er kastet sammen for å markere eller minnes en opprivende hendelse, for eksempel et mord, en henrettelse eller lignende. Skikken med å kaste en stein eller en annen gjenstand der hvor det er foregått noe spesielt finnes i mange land og regnes som en urgammel skikk. Det er registrert varp blant annet her:

- Gongemyrsteinen ved Gåseland.
- Varpefladen (Landås–Brådland).
- Varpelia, Varpet og Varpet i Bumyra ved Torp.

Merking

- Det finnes sementveivisere på Spilling (renovert i 2007), på Malmø og på Lindland – men også flere steder.
- Det finnes kilometertavler på Nødbekk og på Holmesland.

Hestetroer

En type kulturminne fra da transporten foregikk med hesteskyss er drikkepostene – hestetroer. Disse har vært sårbare ved veitbygging, og derfor har flere forsvunnet. Fortsatt er det hestetroer i Audnadalen ved Ertseidkverna (troa har tidligere stått annet sted) og Haga (langs daleveien).

Liksteiner

Likstein på Skjernøy. Man må kjenne tradisjonene for å vite at dette er kulturhistorie.

Her i området omtales steiner der man kunne sette fra seg kista på vei til begravelser, som liksteiner. Her finnes liksteiner bl.a. på Røsstad, ved Krogevannet ved Brådland, på Selandsheia, Håland, Oppsal, Bergstøl, Vårøy og Gampeheia. Likstein finnes også på Skjernøy, der man kunne hvile før man bragte kista ned til sjøen og over sundet eller inn til Mandal med båt. Så tradisjonen med liksteiner synes utbredt over hele kommunen.

Stier og tråkk – barnevandrerstien

Vi vender tilbake til stier og tråkk og historien om barnevandringene i vår del av landet. For bare noe over hundre år siden så mange fattige familier i indre Vest-Agder seg tvunget til å sende barna ut på vandring for at de kunne ta seg arbeid på gårder lenger øst. Barna, som kunne være helt ned i syvårsalderen, jobbet stort sett med fjøsstell, slåttonn eller gjeting. Arbeidet var hardt, og barna kom ofte ikke hjem igjen før langt ut på høsten. Det er en dramatisk, av og til tragisk – men tidvis også en optimistisk historie. En historie om familiene som møtte nøden med handling, og barnas innsats hadde ofte stor betydning.

Barnevandringstiene – en indre og en ytre lei gjennom vår kommune – er delt opp i flere etapper.

Barnevandrerstiene.

Tegningen ovenfor er hentet fra boken «Ut, opp og fram» (2021) av Paul Sveinall. Denne boken inneholder den mest omfattende behandlingen av dette egenartede fenomenet i vår kulturhistorie. I boken er det beskrevet hvor stiene, tråkkene og kjerreveiene gikk, og mange av dem er fortsatt tilgjengelige for veifarende som vil gjenoppleve deler av barnas vandring.

Pilegrimsleder?

Finnes det pilegrimsleder i eller fra kommunen vår? Dette er lite omhandlet i litteraturen. Nærmestliggende pilegrimssted av en viss «tyngde» synes å ha vært Røldal. Det som derimot er sikrere er at pilegrimer (og munk) som skulle til Nidaros fulgte kystledene. Men også her ligger en del arbeid og venter.

Mindre trapper og smoi i tettstedene

Meget forseggjort trapp – Svinør, bygd av soldater under Napoleonskrigene, og antagelig del av et forsvarsverk.

Vi legger antagelig ikke merke til det i det daglige. Men små veier, trapper og smoi kan være små kunstverk i seg selv. Så se nærmere på følgende:

- Gangsti Mones–Rugland.
 - Trapp fra øverst i Nordgata til sykehuset i Mandal.
 - Trapp fra nederst i Ramsdalsbakken (Aasmund Vinjes gate) til det tidligere sanatoriet på Solhøgda.
 - Trappegata i Kleven.
 - «Dåtesmoiet» på Malmø og smoi på Sanden.
- Dette er eksempler, som helt sikkert kan suppleres.

Tunneler

Tunneler kan være små kunstverk, i alle fall de eldste av dem. Hardt arbeid ligger bak de gamle tunnelene; mens nyere maskiner har lettet tunnelarbeidernes hverdag betraktelig. I Norge er det godt over tusen veitunneler, men i Lindesnes kommune finnes det (med et *lite* unntak) ikke en eneste veitunnel på fylkesveiene og de kommunale veiene. Tunneler finnes på E39 (Kirkeheitunnelen og på tilførselsveien/E39 fra Holum til Mandal), og en liten trasé mot et byggefelt i Torjusheia, Mandal). Dette er bemerkelsesverdig, all den tid den småkuperte naturen skulle invitere til snarveier i terrenget.

Vi må derimot til jernbanen, som krysser kommunen «på tvers», for å finne tunneler verd omtale.

Jernbane

Når det gjelder tunneler, så er det heller sparsomt med slike på landeveiene i kommunen. Vi må til jernbanen for å finne tunneler som er sprengt ut på «gamlemåten». På Sørlandsbanen, ved Øyslebø, har vi et eksempel. Denne ble sprengt ut på 1940-tallet.

Sørlandsbanen ble åpnet fra Oslo til Kristiansand i 1938, men tidlig på 1930-tallet var arbeidet også i gang vest for Kristiansand. Anlegget Kristiansand–Moi var delt i tre anleggskontorer. Andre avdeling omfattet strekningen fra Brelandsheia til midten av Hægebostadtunnelen. I disse årene kom det et stort innrykk av anleggsarbeidere til bygdene langs jernbanen, mange steder ble folketallet fordoblet. Anleggsarbeiderne kom med nye tanker og holdninger som kunne virke fremmed og tildels truende på lokalbefolkningen, men det gikk seg til og førte til

aktivitet og utvikling. Arbeidet til anleggsarbeideren var både tungt og farefullt. Tunnelboringen var spesielt krevende, og utstyret var enkelt; feisel og håndbor. Etterhvert kom moderne maskiner, men da var det meste arbeidet gjort på denne strekningen. Det var jernbanestasjoner på Breland, Høye, Marnardal og Leivoll. Det ble oppført stasjonsbygninger før banen åpnet, og disse fungerte som bolig for ingeniørene før stasjonsmestrene overtok. De første årene gikk togene med damplokomotiv. Disse trengte påfyll av vann, og på Marnardal ble det bygd vannfyllingsstasjon. Trykktanken ble sprengt inn i fjellet like nord for stasjonen. Dette anlegget fungerte senere som vannverk for Marnardalsområdet til det kommunale anlegget kom i 1980-årene.

I fjellet i samme område var det også pukkverk som forsynte anlegget med pukk. Under denne prosessen kom det samtidig frem et finere stoff kalt subbus. Dette ble brukt som grus på veier og på stasjonsområdet og ble som et varemerke for jernbanestasjoner.

Under krigen ble det press på utbyggingen. Okkupasjonsmakten ville ha fortgang i arbeidet og forlangte økt tempo. Den 18. desember 1943 ble strekningen Kristiansand–Moi åpnet. En viktig epoke i vår lokale historie var over, eller skal vi si: begynt?

Vannveiene:

Elver, kanaler, kystled

De siste to hundre årene har samferdselen gradvis endret seg fra å gå hovedsakelig til sjøs og til vanns og over til landveis fart. Elvene har imidlertid alltid vært viktig som ferdselsåre, både for transport av folk og av last.

Fløtingen er allerede nevnt, den var en viktig næring der akkurat drivstoffutgifter til frakt nedstrøms var nær null.

Audna

Båter fraktet folk helt opp til Buhølen. Tarvannet ble også mye brukt som ferdselsåre. Elva var imidlertid også et hinder i landtransporten i øst/vest-retning, så det ble anlagt ferjer og ferjeleier flere steder oppover elva. På Kulturtorvet på Vigeland henger et gammel skilt om ferjetakster slik de engang var, for å komme over elva på Vigeland. Ferje ble benyttet til det kom bro der.

Andre ferjeleier

Det var ferjesteder mellom Vigeland og Valle frem til 1842 og på Vigmostad til 1836. På Sandnes ved Lenesfjorden gikk det to ruter: én trekkferje over til Lindlia og kongeveien på andre siden av fjorden, og én inn til Lene. Den siste ferja i området var en trekkferje fra Naversund til Underøy, der det ble broforbindelse først i 1984.

Spangereidkanalen

Spangereidkanalen ble bygd i 2007 men har en svært lang historie og defineres som et viktig nasjonalt kulturminne. Hvorvidt det faktisk har vært en fysisk kanal over eidet i gammel tid, er fortsatt ikke endelig dokumentert, men at båter ble trukket over land med samme hensikt er utvilsomt. Selv om det ble påbegynt en kanal så tidlig som år 700, er historien om denne kanalen kanskje mest aktuell i tiden rundt Napoleonskrigen. Den danske offiseren Bille ledet arbeidet med forsøk på å grave en kanal i Spangereid for flytting av kanonbåter langs norskekysten. Hensikten med kanalen var åpenbart å bidra til enklere reise østover og vestover uten å måtte runde Neset.

Ferjeleier ved kysten

Nevnes må ferjeleiet ved den nåværende bybroa i Mandal, et ferjeleie som ble benyttet til det kom bro her i 1836. Bybroa i Mandal – nåværende bro ble bygd i 1956 og var hovedferdselsåre på Europaveien helt frem til denne ble ført over to broer over elva og videre gjennom Kirkeheia i 1991.

Kysttrafikken

Rutetrafikken langs kysten er behørig presentert i bygdeboken «Øyene i øst» (Halse og Harkmarks bygdehistorie bd III, 2022). Her fortelles det i detalj om rutebåtene som fraktet både folk og fe mellom Kristiansand og Mandal, enkelte også videre. Det var flere anløpssteder langs kysten, men det ble også lagt opp til at folk ble rodd ut til båten som la seg til på fjorden for å ta ombord reisende.

Rutebåter videre vestover var eksempelvis D/S Lindesnæs, D/S Farsund og D/S Farøy, som var svært viktige da landeveiene var færre og dårligere. De fraktet både passasjerer, post, varer og dyr. Anløpssteder var bl.a. Mørkesdal, Svinør, Åvik og Båly. I Haraldstadstranda ble det bygd en dampskipsbrygge til reservebruk om været var for dårlig til å komme rundt Neset. I dag finnes kun en stående sjøbu igjen på stedet (ikke registrert i kulturminneregistre). Veien ned til stedet er også svært forseggjort.

Da veiene ble bedre utbygd på landsiden, tok denne farten slutt. Dette betød enden på tiden da kystleden var hovedferdselsåre, noe den hadde vært i uminnelige tider på Agderkysten. Gjenstående er enkelte bryggeanlegg som enten er i offentlig eie og forvaltes av kommunen, eller de er overdradd lokale, private eiere.

Utenlandsfart

Gjennom flere hundre år var det en viktig handelsforbindelse mellom Sørlandet og særlig Danmark, senere også Holland og de andre landene med tilknytning til Nordsjøbassenget og Østersjøen. Det var mest eksport av tømmer, fisk og hummer – mot korn og kjøttvarer til import. Men handelen omfattet også andre nødvendige varer som smør og poteter.

Dette skapte ikke de store økonomiske eventyr men var et viktig handelssamarbeid mellom folk i trange kår. Etter en blokade på tidlig 1800-tall fikk farten et oppsving (merk opphevelsen av den såkalte navigasjonsakten i 1849). Da ble det større fart i sakene i det vi for Norges del kan kalle seilskutenes storhetstid (fra ca 1870 og utover).

De fleste bygder og byer langs Sørlandskysten var involvert i Danmarksfarten, der Søgne og Sør-Audnedal utmerket seg med mest trafikk. Vanskelige havneforhold i Danmark gjorde at man ofte måtte fløte lasten i land. Skulle man inn i Limfjorden når den åpnet seg etter en stormflo, måtte man være dyktig og ha et flatbunnet fartøy for ikke å gå på grunn. Slik ble Svinørsluppene et begrep. De hadde et skrog som tålte «landing» på sanden og god lasteevne uten å gå for dypt i vannet.

Kompassroser

Et «sjømerke» fra gammelt av er de såkalte kompassrosene, hugget inn i stein for å vise retningen. Slike ble vanligvis plassert på steder med god utsikt, og ble brukt av losene for å peile skipene de så. Kompassroser kan dateres ved å sammenligne den innhogde retningen med dagens magnetiske nord, siden denne har endret seg gjennom historien; de fleste er fra 1600- og 1700-tallet, men kan også gå enda lenger tilbake.

Det er registrert følgende kompassroser i Lindesnes:

- På Havnerøy.
- På Skipmannsheia.
- På Grotevarden, Skjernøy.
- Ved innløpet til Harkmarkfjorden (ihht F.-A. Stylegar/J.A. Wikander).

Fortøyningsringer og -bolter

Fortøyningsbolt på Vårøy; en av flere fortøyningsbolter/-ringer her. Disse er i god stand (ringvesenets emblem kan til og med gjenkjennes på etpar av dem). Lindesnes kystlag bidrar med tilsyn og vedlikehold.

I uthavnene finnes det ennå noen fortøyningsringer og -bolter igjen. De som eide og vedlikeholdt fortøyningsringene kunne kreve avgift for bruken av ringene, noe som kunne bety mye økonomisk. På Vårøy har Kystlaget arbeidet med å ta vare på fortøyningsringer og merkeringer og er belønnet for innsatsen av forbundet Kysten. Det er fortøyningsringer også ved Skjernøysund (på landsiden). Så vidt vites finnes det ingen *samlet* oversikt over gjenværende fortøyningsringer i kommunen som helhet.

Fyr, lykter og sjømerker

Lindesnes fyrstasjon

Lindesnes fy: Hele fyrområdet og alle bygningene ble fredet i 1994.

Helt siden middelalderen har Lindesnes, eller Neset, vært en av de viktigste landkjenningene for seilende mellom Nordsjøen og Østersjøen, og Lindesnes er Norges eldste fyr. 27. februar 1656 ble fyrlyset tent for første gang, men det ble slukket samme år. I 1725 ble tvillingfyrene på Lindesnes og Markøy tent, og disse ble fornyet med lukkede kullblussfyr i 1822. I 1915 ble dagens støpejernstårn bygd, og fyrlinsen og deler av støpejernskonstruksjonen ble flyttet over fra det gamle fyret.

Under andre verdenskrig ble det bygd fire kanonstillinger i fjellet rundt fyret, og det ble laget ganger mellom disse. Flere andre bygg ble også reist, men disse er borte i dag. Kanonene ble fjernet i 1943, og en radar ble satt opp foran maskinhuset.

Stiftelsen Lindesnes fyrmuseum ble etablert i 1992 av Kystverket, Vest-Agder fylkeskommune og Lindesnes kommune. Hele fyrområdet og alle bygningene ble fredet i 1994. Vest-Agder fylkeskommune valgte i 1998 Lindesnes fyr som fylkets tusenårssted, og dette ble formelt åpnet i 2004. Kystverket omhandler Lindesnes fyrstasjon i sin Landsverneplan for maritim infrastruktur (av 2009). Der er også Lindesnes lagt inn som «representativt område». Mer om dette under museer/fredede anlegg.

Ryvingen fyr

Går vi videre østover, er Ryvingen det neste fyret ut mot ytre kystled. Mandal er en kystby med sterk tilknytning til havet og skjærgården utenfor. Det er derfor mange synlige bevis på sjøfarten her. Fyrstasjoner, navigasjonsmerker, staker og merker vitner om aktiviteten på sjøen.

På Ryvingen (Låven) har det stått sjømerke siden 1825. Ryvingen fyrstasjon ble bygd i 1867, med det formål å sikre sjøtrafikken rundt neset samt innseilingen til Mandal. Det elektriske fyrlyset kom i 1897 (dampdrevet kraftverk). Tåkeluren ble tatt ut av drift ved stortingsvedtak i 1988. Stasjonen er fredet, og den er omhandlet i Kystverkets landsverneplan for maritim infrastruktur (2009). Se ellers under bygninger og anlegg, samt museer/fredede anlegg.

I dag blir Ryvingen fyrstasjon godt ivaretatt av Ryvingens Venner og kommunen. Bygningsmassen og inventaret er i god stand, og inntektene fra sommerens overnattingsgjester går til arbeidet med vedlikehold. I tillegg legges det ned betydelig dugnadsinnsats.

Hatholmen fyr

Dette er et fyr på Indre Hatholmen i Mannefjorden midt i innseilingen til Mandal. Fyret ble etablert i 1867 og hadde bemannet drift frem til 1984 da det ble fraflyttet og automatisert. Også Hatholmen fyrstasjon er fredet. Kystverket eier fyrstasjonen, og siden 1991 har Mandal Kystlag hatt ansvaret for vedlikehold og forøvrig sørget for tilgjengelighet for allmennheten. Ildsjeler har jobbet mye dugnad. Hatholmen er ellers avsatt til LNF-område i kommuneplanen for Mandal.

Andre navigasjonsmerker og kulturminner i skjærgården

Steinvarder er dagsmerker som ble brukt til navigering i skipsleia. Slike har vi på Hammarøy, Olavsskjeran, Lille Kråga og Dropskjæret. Det er mange sjømerker ellers, som er dokumentert på nettstedet www.kystreise.no, utarbeidet av Lindesnes fyrmuseum.

Faste sjømerker har vært viktige for sjøfolk og fiskere. Skjeggstadfjellet var i tidligere tider lett gjenkjennelig, men er som mye av kystlandskapet mer overgrodd nå. I «Den norske lods» er også disse omtalt:

- Hovenuten (Hoveheia), 209 m.
- Vigelandsheia.
- Presthusveten, 185 m.
- Skipmannsheia, 153 m.
- Neskongane (tre topper på Spangereid).

Kua og Kalven (heiene ved Kleven) er ikke sjømerker i egentlig forstand, men *landemerker* av historisk interesse. De to høydene er inntegnet på hollandske kart tilbake på 1500-tallet. Ulike formasjoner i terrenget som kunne fungere som seilingsmerker fant man nok mange steder langs kysten. De er ikke i seg selv kulturminner, men kanskje kommer de innunder betegnelsen immaterielle kulturminner, fordi de har med kunnskap og ferdigheter hos sjøfarende å gjøre. Et over- ett-merke brukt ved innseilingen til Mandal finnes også i elvemunningen.

Lykter:

- Fyrlykter finner vi fra Østre Imsa, Åvik, Grønningen og Udvåre i vest til Tånes og innseilingen til Tregde i øst. Imsa fyrlykt skal etterhvert tas ut av drift, men Lindesnes Kystlag skal ha en avtale med Kystverket om å overta drift og vedlikehold av lykta; ikke som sjømerke, men som turmål og kulturminne.
- «Bestemor» på Sjøsandene.
- Bjørnen.
- «Hengestabben» utenfor Østerland.
- Ballerskjærene, fyrlykt.

Det er også kulturminner av annen art enn navigasjon i skjærgården:

- Kneblingene. Minnesmerke over D/S Savomaas forlis 20. januar 1937 der 26 mann omkom. Vedlikeholdes av Mandals Sjømannsforening.
- Som på hele Sørlandskysten har også området utenfor Mandal fortøyningsringer, bolter og andre fysiske spor etter seilskutetiden (se også ovenfor).
- Ytre Mannevær. Hule sprengt ut i 1912 av Søren Birger Pedersen, fetter til Lord Salvesen.

Tele-kommunikasjon

Telegraf

Mandal kom tidlig på «kartet» når det gjelder utviklingen av telegrafen langs kysten. I 1854 vedtok Stortinget at man skulle utarbeide en landsplan med linje fra svenskegrensen til Mandal. Det tok en stund til linjen var ført helt til Mandal, men rundt 1870 var alle byer og tettsteder forbundet i nettverket.

(Kilde: www.lokalhistoriewiki.no. Bilde: Kartverket.)

Her er få gjenværende fysiske kulturminner fra denne tidlige fasen i moderne kommunikasjon, men de finnes: På 1880-tallet ble det bygd telegraflinje fra Vigeland til Åvik. Kulturminner fra telefonens utvikling er fundamentene langs postveien og ut mot Åvik (fra rundt 1884).

Telefonen

Mandal Telefonselskap ble opprettet i 1892. Det viktigste gjenværende kulturminne i denne sammenheng er telefonbygget i Tørris Christensens gate 9, bygd i 1939. Dette er også det **første betongbygg** i Mandal og har i senere tid blant annet huset kommunale kontorer.

Videre kom telefonen med bemannede telefonsentraler på Spilling, Romedal, Vigeland, Spangereid, Buhølen, Sjølingstad og Åvik m.fl. Mange av barna gikk bud med telefonbeskjed, og det fortelles at noen av dem kunne få 25 øre for dette.

Telefonstolper er i ferd med å tas ut av bruk. Her er et klenodium fra Åvik. Til og med telefonkataloger er sjeldne å se. Disse forsvant på noen få måneder, da folk fikk direkte tilgang til nummeropplysninger via sin egen mobiltelefon.

Sentraler automatisert – og digitalisering

I løpet av 1960-årene var alle de manuelle telefonsentralene automatisert. En bygning i Mørkesdal huset opprinnelig en av de tidlige automatiserte telefonsentralene i distriktet. I nyere tid har digitaliseringen overtatt fullstendig, og både telefonstolper og telefonkataloger er ute av syne. Her vil moderne kommunikasjonsmidler, inkl tidlige mobiltelefoner, raskt bli oppfattet som nyere kulturminner. Det gjelder å ikke kvitte seg med alle!

Krigsminner, forsvarsanlegg og monumenter

I naturen finner vi spor av forsvarsanlegg helt fra folkevandringstiden av. De er ofte vanskelig å registrere, men når man først blir oppmerksom på dem, er det nokså logiske forklaringer på hvor folk fant og etablerte tilfluktssteder mot ytre farer. Man måtte forsvare seg. Dette er blitt gjort på ulike måter til ulike tider. Det kunne være bygninger eller andre typer anlegg, for eksempel vollgraver eller skanser. Eller det kunne være det man kaller *bygdeborger*.

Bygdeborger

En av disse eldgamle bygdeborgene finner vi på Borgåsen ved Heddeland. Dette er en kolle som har bratte sider. Letteste adkomstvei til toppen er fra nordøst, men også her er det svært bratt. Her finner vi en overgrodd mur som består av flere lag stein, men vekster gjør dette vanskelig å bedømme. Muren svinger seg og består hovedsakelig av større bruddstein lagt etter hverandre, noen steder med et lite mellomrom.

Her er også flere, som Bonjansheia og på Hesland. Antagelig er det også en del som ennå ikke er oppdaget.

Varder – vikingtiden og kongetiden deretter

Vest-Agder var forbundet med det nasjonale vete-systemet fra høymiddelalderen av. Det skal ha vært 24 veter i det gamle fylket (Kristiansand – Hidra). Herav må noen også ha ligget i Lindesnes. Også innover i landet var det varder, der noen av dem kan ha hatt funksjon som veter (klar til å påtennes ved varslere om trusler eller mobilisering). Spørsmålet er om slike varder – og varder av annen karakter – forfaller eller blir hegnet om i dag.

Oppmålingen av Norge

I tilknytning til dette punktet må vi omtale at det også er satt opp varder i forbindelse med oppmålingen av landet. Denne oppmålingen skjedde lenge før flyfoto og satellitter kunne benyttes og er dermed et kulturhistorisk element i seg selv. Restene finnes altså enkelte steder fortsatt, og tidvis er markeringspunktene ikke overraskende plassert på de samme stedene som det gamle varslingsystemet også hadde sine «signalpunkter». (Norges geografiske oppmåling (NGO) ble grunnlagt i 1773 og hadde i begynnelsen et rent militært formål. Slik sett henger århundrene sammen i norsk geografi.)

I utvikling

Forsvarsanleggene er endret i takt med nye våpentyper og faser med opprustning og krig. I middelalderen bestod anleggene ofte av jordvoller og tårn. Skytevåpen forandret utformingen av festningene under de nordiske og europeiske krigene på 16- og 1700-tallet. Fra moderne tid er leirer, verft og flyplasser for militært typiske forsvarsanlegg.

Napoleonskrigene 1807-1814

Vi finner noen få kulturminner som knytter til Napoleonskrigene i kommunen. Den optiske telegrafens langs norskekysten ble bygd ut i denne perioden. Her var det anlegg plassert på Skipmannsheia, Midtbøknipen i Spangereid, Storheia (Signalen) ved Åvik, på Fløyholmen ved Tjaum og på Skjernøy; hvor det på Grotevarden var satt opp optisk telegraf, med døgnbemanning. Det var også under denne krigen at dette systemet siste gang ble benyttet aktivt. På Svinør finner vi fortsatt trappa med kanonstillingen som ble bygd da, og flere av bryggene ble bygd av matroser i denne perioden. Veien fra Øksnesvika til Båly ble også anlagt da, for rask forflytning av krigsmateriell.

Andre minner fra Napoleonskrigen må søkes i beretninger og skjebner til nordmenn som deltok på dansk/fransk side i konflikten. Om det finnes fysiske kulturminner spesifikt fra denne krigen, er de lite omhandlet i vår kommune. Prosessene rundt utarbeidelsen av den norske Grunnloven har hatt mye større oppmerksomhet.

Første verdenskrig 1914–1918

Skipmannsheia – et utkikspunkt fra gammel tid. Noe annerledes i bruk i dag i forhold til da anlegget fungerte som kystvaktstasjon.

Det er få kulturminner fra første verdenskrig i Lindesnes. Norge var nøytral under denne krigen, og den militære innsatsen lokalt var hovedsakelig knyttet til nøytralitetsvakt. Det var nøytralitetsvakt på følgende steder:

- **Skipmannsheia.** Dette stedet har vært et viktig utsiktspunkt i minst tre hundre år. Allerede under slutten av den nordiske krig fra 1718 til 1720 var en av vardene i varslingsystemet plassert her. Kompassrosen innhugd i fjellet er fra denne perioden. Under Napoleonskrigene inngikk Skipmannsheia i det nevnte optiske telegrafsystemet. Den strategiske posisjonen Skipmannsheia hadde gjorde at det i 1898 ble reist ei hytte her og flere steder østover langs Skagerrakkysten. Hytta var da bemannet for å utføre nøytralitetsvaktjeneste.
- Også på **Skjernøy** var det nøytralitetsvakt. På Høgevarden var det i 1898 reist en kystvaktstasjon (jfr tilspisningen av situasjonen i forhold til Sverige). Dette var stasjon nummer 21 fra svenskegrensen. I 1905 var denne døgnbemannet fra mai til september med lokale menn fra Skjernøy. Under første verdenskrig var den så døgnbemannet fra august 1914 til desember 1918. (Under andre verdenskrig ble stasjonen overtatt av tyskerne, som benyttet den til *sitt* formål, se nedenfor under fredede anlegg.)

Kystvakthytta på Høgevarden/Skjernøy.

- Et særskilt «minne» etter første verdenskrig er de llanddrevne tyske og engelske soldater som fikk sin grav i Mandal i 1916. De engelske gravene befinner seg fortsatt på Mandal kirkegård, mens de tyske er flyttet til Oslo.

Andre verdenskrig 1940-1945

Festung Heddeland

Når det gjelder andre verdenskrig, begynner vi med «Festung Heddeland». Området Regevigmoen var bebygd med flere brakker. I fjellet under Timberåsen ble det sprengt ut et stort bombesikkert rom. På toppen av Timberåsen var det også plassert antiluftskyts. På jernbanens sidespor var det plassert et jernbaneartilleribatteri, og dette er faktisk et av de få som nevnes i en oversikt over norske «railway guns» under andre verdenskrig (se www.bunkersite.com).

Kysten

Langs kysten var det anlegg i mye større antall og med tyngre materiell. Kulturminnene går her på to forhold:

- a) Hva okkupasjonsmakten bygde opp.
- b) Hva Hjemmefronten foretok seg.

Okkupasjonsmakten bygde omkring tyve kystforsvarsanlegg på Agder. Noen anlegg er fortsatt både synlige, tilgjengelige og til dels istandsatt og tilrettelagt. Det gjelder særlig fortene. Men det fantes også andre, mindre forsvarsanlegg som nå er borte, gjerne fordi de lå rett ved veier som har blitt utbygd/utvidet.

Lindesneshalvøya

De mest omfattende anleggene på Lindesneshalvøya ble bygd ved Lindesnes fyr og på Signalen/Åvik. Området rundt fyret er fredet, mens Signalen er vernet i kommuneplanen, og trappa opp til grunnmuren etter offisersmessa på Signalen er godt bevart.

Det er ingenting å si på utsikten fra høydedraget ved Åvik (Signalen). Fredelig som her har det imidlertid ikke alltid vært, men de som bemannet kystfortet under andre verdenskrig hadde god kontroll mot horisonten i klarvær.

Forsvarsverkene ved Njerveåsen, Nyresnes og Rødberg–Homme

Spangereid ble regnet som et potensielt landgangsmål ved en alliert invasjon. Her var strender gunstige for landsetting og veiforbindelse for videre framrykning. Tyskerne begynte byggingen av forsvarsverk i forbindelse med angrepet på Sovjetunionen i 1941, da de antok at Storbritannia ville angripe Norge etter at felttoget mot øst startet. Kystfortene ved Lindesnes fyr og Signalen, samt forsvarsverkene på Njerveåsen og i dalføret mellom Rødberg og Homme, ble påbegynt i 1941 og videre utbygd i 1942–43. I 1943 ble det også bygd et forsvarsverk på Nyresnes. Anlegget på Njerveåsen ble etablert for å kontrollere kyststripen mellom kystfortene.

De første maskingeværstillingene og ei brakke for innlosjering av soldater ble altså satt opp i 1941. Senere ble det sprengt ut et større fjellanlegg som var oppholds- og tilfluktsrom for soldatene. Det ble også bygd stillinger for mindre panservernkanoner, én rettet mot hovedveien og én mot sjøen. I 1942–43 ble anlegget forsterket med en kanonbunker i betong for stridsvognkanon i kaliber 5 cm. Bunkeren har to rom for ammunisjon og dekning for mannskapene. Det finnes fem bunkere av denne typen i Agderfylkene. I 1943 ble det satt opp ytterligere en stridsvognkanon med tilhørende brakke og fjellanlegg på Nyresnes.

I dalføret mellom Snig og Vigeland, ved Rødberg–Homme, ble det fra 1941 bygd ut en landfront med mange skytestillinger på tvers av dalføret. Flere av stillingene er synlige langs dalsidene og på koller i det ellers flate landskapet. De fleste er enkle, åpne og feltmessige, men ved Hovan og Homme finnes flere innebygde maskingeværstillinger i stein og betong. Det ble også bygd en mannskapsbunker i betong på Rødberg, forbundet med løpegraver og skytestillinger.

Mandal

Rester av en kanonstilling på Landehobde vest for Mandal, på et av de for okkupasjonsmakten viktige fortene under andre verdenskrig.

Kystfortene Møvik, Helgøya (Ny-Hellesund), Landehobde, Hausvik, Festung Lista og Hågåsen (Hidra) visualiserer det massive tyske militære nærværet på Sørlandet under andre verdenskrig. Byen Mandal og området rundt ble også vurdert som et mulig sted for en alliert invasjon, med sine flate strender og den korte veien til åpen sjø.

Det er svært mange krigsminner fra andre verdenskrig i Mandal. Følgende er spesielt interessante fordi de danner hele miljøer:

- Landehobde kystfort – med sine ulike bestanddeler – er et av de mest interessante kystfortene på Agder. Her er omfattende fjellanlegg, standardisert kommandobunker og kasematt, grunnmurer etter brakker, små bunkere og kanonstillinger. Fylkeskonservatoren har vært svært opptatt av at kystfortet på Landehobde bevares som krigsminne og er positiv til at det kan gjøre egnede tiltak når det gjelder tilrettelegging, skjøtsel og formidling.
- Uranienborg med fjellanlegg, løpegraver, bunkere og kanonstillinger. Her lå hovedkvarteret til kystartilleristaben som hadde ansvaret for de tyske kystfortene fra Søgne til og med Lindesnes
- Møll bro i Holum, samt veikrysset nordenom, der veien fra Øyslebø og veien fra Kristiansand møtes, var et av de viktigste punktene å sikre for den tyske okkupasjonsmakten. Ovenfor broa på vestbredden av elva ligger et godt bevart forsvarsverk fra siste halvdel av andre verdenskrig.
- Forsvarsring rundt Mandal. Langs kysten ved Risøbank, i Kleven og i innlandet fra Hald over til elva ble det anlagt flere skytestillinger og små bunkere som del av invasjonforsvaret.
- I forbindelse med flyplassen på Vestnes finnes enkelte anlegg bevart. Neseveien ble brosteinsbelagt under krigen.
- Det var stor aktivitet i Sjøsandene/Furulunden/Risøbank-området under andre verdenskrig. Opptil to tusen soldater var i området. Rester etter bunkere, skyttergraver og brakkemurer er fremdeles synlige.
- Andre forsvarsstillinger fantes på Svineholmene (Bankefjorden), Uranienborg (senere overtatt av Sivilforsvaret), Ime, Skadberg (med Hålandsheia) og Ryvingen.

Andre krigsminner

- «Napoleonshytta» på Kua, nær gravrøysene.
- Vedetopper på Kua og på Huseheia.
- Kastellet med trapp og kanoner. Merket med plakett i bronse.
- Natoanlegget.

Palatia-katastrofen

«Pax» – monument til minne om Palatia-katastrofen – utført av Arne Vinje Gunnerud og avduket i september 1997.

Senkningen av det tyske skipet «Palatia» i 1942 betegnes som den nest største skipskatastrofen langs norskekysten. 986 mennesker omkom, de fleste sovjetiske krigsfanger. Det ble brukt en midlertidig gravplass til noen av de omkomne, som ble flyttet til Spangereid kirkegård i 1945. Vraket er klassifisert som krigsgrav. Kong Harald avduket fredsmonumentet til minne om katastrofen i 1997. Skipsklokka fra «Palatia» er utstilt på Lindesnes fyr.

Hjemmefronten og alliert innsats

Motstandsaktivitet lokalt, samt alliert innsats særlig med fly, har også satt noen spor i terrenget:

- I Sør-Audnedal var Hageskogen hovedkvarter for hjemmefronten under krigen. Det sørligste flyslippet i dette området ble gjennomført over Døblemyra/Kabringsmyra 5. oktober 1944. Der ble det satt opp et minnesmerke 7. mai 1995.
- Ved Mønnesland i tidligere Halse og Harkmark herred ble en etterretningsstasjon med navnet «Lola» etablert i januar 1945. Denne stasjonen er blitt restaurert, og i mai 1998 ble den «gjenåpnet» ved et eget arrangement. Det ble imidlertid allerede i mai 1992 avduket en bronseplate her. På bronseplaten står navnene på de tre som bemannet stasjonen.
- Minnesmerke i heia innenfor Hageland (flyvinge/britisk flystyrt).
- Rester av flystyrt utenfor Tregde.

Minnestøtter

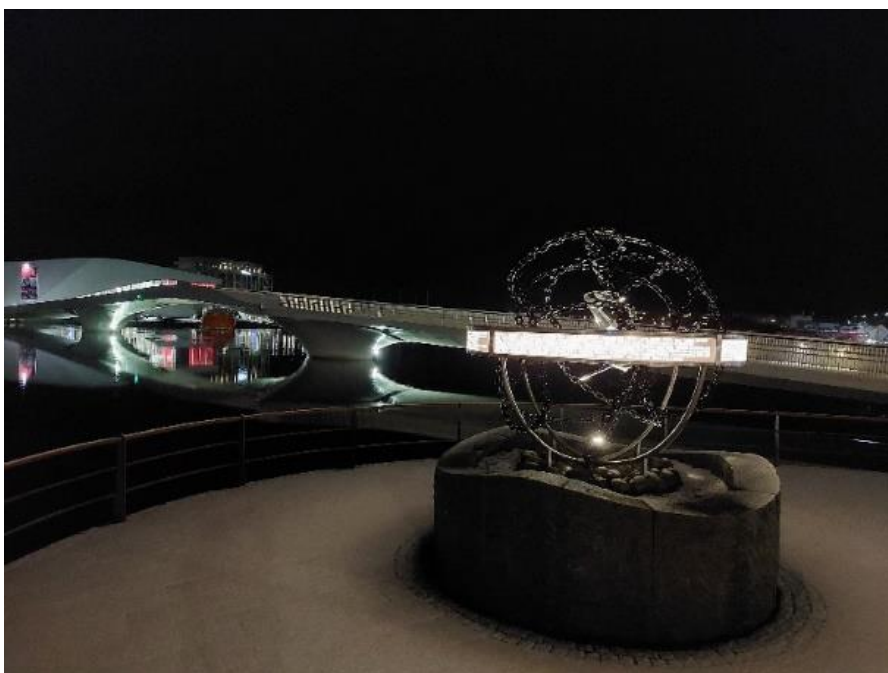
Her er minnestøtten/gravminnet over en alliert soldat, Helge O. Hage, fra New Jersey – på Valle kirkegård. Slike gravminner er av britiske myndigheter utformet standardisert og ettersees av Samveldstatenes myndigheter.

Vi nevner de minnestøtter i Lindesnes kommune som finnes over falne (både allierte og lokale); samt hvor de er lokalisert:

- Første verdenskrig: Mandal kirkegård. Gjelder ilanddrevne britiske marinesoldater etter Jyllandsslaget i 1916. Her lå, som ovenfor nevnt, opprinnelig også tyske soldater gravlagt, men disse er blitt flyttet til Oslo (Alfaset gravlund).
- Ved flere av kirkene i kommunen er det monumenter over norske og/eller allierte falne under andre verdenskrig; som Harkmark, Spangereid, Valle. I Valle er også omkomne fra Vigmostad nevnt.

Monumentet er utført av Arne Vigeland og ble avduket i 1948. På Spangereid er det også en russisk krigsgrav. Minnestøtten i Harkmark inneholder tre navn, der to av de nevnte døde i tysk krigsfangenskap. Ved Laudal kirke finnes minnestøtte over major Arne Laudal, avduket i 1947. Bysten er utført av billedhogger Ingemund Berulvson. Ved Bjelland kirke er det en minnestøtte over Theodor Rosseland som døde i 1944. Den ble reist i 1947. Minnestøtten i Øyslebø ble også reist i 1947. Den oppgir navnene på de fem fra Øyslebø som falt under krigen.

- Til minne om to personer fra Holum som mistet livet i tysk fangenskap ble det laget en minneplate. Denne ble først oppbevart på Holum skole. I 1982 ble minneplaten felt inn i en granittbauta og satt opp utenfor skolen.
- Ved Klepp i Holum ble det 3. juni 1990 avduket et minnesmerke over et britisk Bristol-Blendheim-fly, som styrtet her 9. februar 1941. En ving av propellen fra flyet er montert på toppen av den heia flyet havarerte, og på en bronseplate er navnene på de tre som omkom oppgitt.
- Utenfor Turnhallen i Mandal står minnesmerket over falne fra tidligere Mandal kommune. 21 navn er nevnt på bronseplaten. Minnesmerket er laget av billedhugger Sigurd Nome og ble avduket 3. oktober 1948.
- På Mandal videregående skole er det også en minneplate i bronse over tidligere elever som falt under krigen. Syv navn er nevnt der.
- Uranienborg: Her ligger en naturstein med inskripsjon til minne om lokalpatrioten Lars O. Rølland som døde i tysk fangenskap i 1945. Den ble avduket 7. mai 1946 og bekranses hver 17. mai.
- Krigsseilermonumentet ved Mandalselva, ovenfor Tidemands bro, ble avduket 8. mai 2019. 184 krigsseilere fra Agder som døde under krigen en navngitt der. Stedet hvor monumentet står har fått navnet Krigsseilerplassen, og det er kunstneren Erik Pirolt, Kristiansand, som står bak selve monumentet.
- Falne fra tidligere Halse og Harkmark herred har fått et eget monument ved ungdomshuset Ljosheim på Malmø. Det ble reist av bygdefolk, avduket 7. juni 1947 og inneholder ni navn.
- Ved Skjernøy kapell er det reist en stein med navn på de to fra Skjernøy som falt under krigen, den ene på Odderøya i april 1940 og den andre i krigsforlis (1941). Steinen er hogd ut på øya, og minnestøtten ble avduket 16. august 1947.
- Lindesnes fyr – Palatia (se ovenfor).

Krigsseilerplassen med monumentet laget av Erik Pirolt. Dette er et av de foreløpig siste monumenter som er oppført i Lindesnes kommune. Her en tidlig morgen i januar 2023, med Adolph Tidemands bro og Buen kulturhus i bakgrunnen.

Andre monumenter og utsmykning i det offentlige rom

Monumenter og statuer

«Reis deg minnesmerker,» heter det i et tre tusen år gammelt dokument. Det har altså mennesket siden gjort, for ikke å glemme. Ikke glemme personer som har satt spor, ikke glemme hendelser som har vært skjebnebestemmende, ikke glemme katastrofer som rammet, ikke glemme bragder som ble utført eller lykkelige hendelser som har beriket livet. Da blir det også en ganske så variert «flora» av minnesmerker som frembringes over tid. Her er noen av dem nevnt, i tillegg til annen kunstnerisk utsmykning i det offentlige rom – både ute og inne. Krigsminnesmerker er ikke tatt med her, da de er presentert under krigshistorikken ovenfor.

Flom-merker

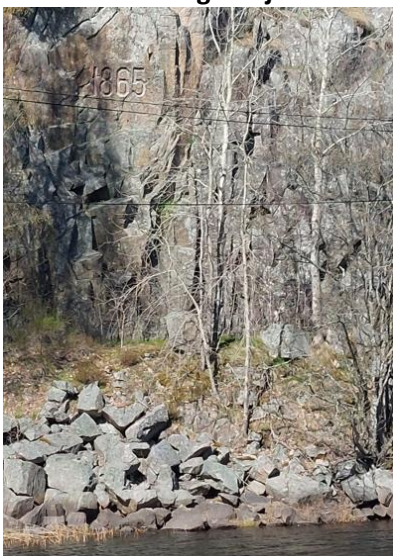
Flommerke på Roland, nord for Vigeland.

Nyere flommerke – ved Skjævesland, Øyslebø.

- Et kryss i fjellet langs veien ved gården Spilling angir hvor høyt vannet gikk under en av de store flommene som fylte dalen på 1800-tallet, enten i 1864 eller 1893.
- Rett nord for Roland har det vært to flommerker, men trolig er det ene gått tapt.
- På vestsiden av veien er det, en knapp meter høyere enn veibanen, hogd inn årstallet 1864 i fjellet (bildet).

Andre markeringer i fjellet

Mellom Mandal og Vigeland gikk veien langs Fasselandsvannet mye mer kronglete enn i dag. Langs den gamle traseen, som nå ligger vest for nåværende europavei, ble det – før åpningen av veien – hogd inn årstallet for begivenheten: 1865. Merket er synlig i fjellveggen ved innkjøringen til Støle.

Hendelser

Minnesmerker går ikke bare langt tilbake i tid. Også i våre dager anrettes det fysiske merker til minne om særskilte hendelser. Her er det sist oppsatte av slike minner, en minneplate for en flystyrt som skjedde i 1949. Platen ble satt opp i 2022 – på Spangereid; der ulykken skjedde.

Av hyggeligere karakter er det minnesmerket som ble satt opp etter Norges KFUM-speideres landsleir i Mandal i 1990. Det er lokalisert ved «Sjøstjerna» på Sjøsandén.

Statuer/byster, bautaer – minnesmerker/plaketter

- **Peder Claussøn Friis.** Bronseskulptur ved Valle kirke, 1938. Av billedhugger Gustav Vigeland (1869–1943). Skulpturen er en gave fra Gustav Vigeland, sokkelen ble laget av steinhogger Gustav Storm. Tidligere gikk den sørlandske hovedvei mye nærmere statuen, og derfor fikk den tilnavnet «Peder i svingen». Vigeland ønsket å fremstille Friis som handlekraftig. Inskripsjon: PEDER CLAUSSØN FRIIS, FØDT I EIGERSUND 1 APR 1545, DØD 1614 SØR-AUDNEDAL. ORA ET LABORA (= «Be og arbeid»).

- **Tore Bergstøl.**

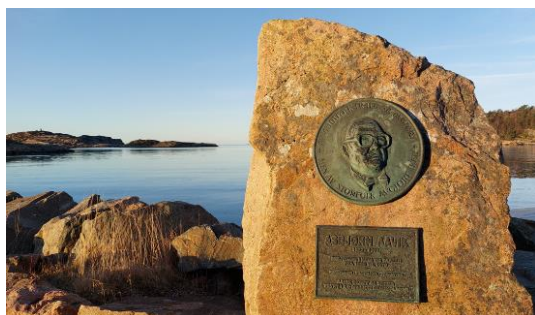
Byste av folkeminnesamleren (1884–1970), som del av gravminne, Vigmostad kirkegård. Av Torje Leland (1874–1936).

- **Søren Jaabæk.**
1. juni 1909 ble en bauta med portrettrelieff av Søren Jaabæk (1814-1894), utført av billedhugger Lars Utne, avduket utenfor Halse og Harkmarks kommunehus, Fritun. Bautaen står nå i krysset Brugata/Søren Jaabæks vei på Malmø. På baksiden av bautaen står: «Lærarar i Norig reiste denne steinen 1909.»
- **Erich Haagensen Jaabæk/Jaabech.**
Erich Haagensen Jaabæk (1761-1845) var én av tre representanter for Lister og Mandals amt under Riksforsamlingen på Eidsvoll i 1814. Han kom fra Øyslebø men bodde på Jåbekk. Minnestein står utenfor Mandal kirke.
- **Tarald Louen.**

En byste av Tarald Louen, utført av Gustav Vigeland, er plassert ved inngangen til Kulturtorvet, Vigeland. Dette skal være det eneste portrettet som finnes av Lauen, oppsatt rundt 2019.

- **Amaldus Nielsen.**
Amaldus Nielsen (1838-1832). Kunstmaler født i Brobakken i Mandal. 23. mai 1932 ble Amaldus Niensens plass etablert mellom det som da var byens Folkeskole og Skrivergården. Gustav Vigeland er kunstneren bak både busten fra 1905 og smijernsrekkverket rundt.
- **Albert Simonsen.**
En minnestein for den store operasangeren fra Mandal, Albert Simonsen (1870-1915) ble reist av Byselskapet i 1966 på Mandal kirkegård.
- **Adolph Tidemand.**
Adolph Tidemand (1814-1876) var kunstmaler, født i Mandal. Han bodde store deler av sitt liv i Düsseldorf og er en av de norske kunstnere i nasjonalromantikken som kom lengst i berømmelse. I 1914 ble en Tidemand-byste utført av Munthe Svendsen plassert i Store Elvegata. Plassen fikk navnet Tidemands plass.
- **Emanuel Vigeland.**
Emanuel Vigeland (1875-1948). Kunstner født i Vesterveien, dagens Gustav Vigelands vei 20. En buste utført av broren Gustav Vigeland i 1890 er plassert utenfor barndomshjemmet.
- **Gustav Vigeland.**
Gustav Vigeland (1869-1943) var billedhugger, født i Vesterveien, dagens Gustav Vigelands vei 20. En buste (selvportrett) fra 1922 er plassert utenfor barndomshjemmet. Her er en viktig forbindelseslinje til Vigelandsparken i Oslo, som er en internasjonal severdighet.
- **Asbjørn Aavik.**

En bautastein med relieff av misjonæren og forfatteren Asbjørn Aavik (1902-1997) er plassert i Åvik. Bak relieffet står Ulf Dreyer (1924–2010). Asbjørn Aavik er en av de forfattere med tilknytning til Agder som er solgt mest gjennom tidene.

- **Toralf Westermoen.**
En buste reist til minne om industrigründeren og stortingspolitikeren Toralf Westermoen (1914-1986) ble på initiativ av Mandal Industriforening reist ved Piren, Mandal i 2002. Denne er også laget av Ulf Dreyer.

Skulpturer og annen utsmykning:

- **Kråka**, 1974. Av billedhugger Arne N. Vigeland (1900–1983).
- **Far og datter**. Bronseskulptur, Vigeland sentrum, 1969. Av Gustav Vigeland. Reist til 100-årsjubileet for kunstnerens fødsel.
- **Tre spreke jenter**. Vigeland sentrum. Av Uwe Wenk-Wolff (1929–2009).
- Flere av de store kunstnerne som stammer fra vår del av regionen har laget malerier og skulpturer der de har hentet **inspirasjon og motiver** fra området. Mange tegninger og malerier representerer dermed den eneste avbildningen som finnes av personer, enkelte miljøer og hendelser i kommunen.
- **Ankeret** på Piren ved Sjøsand: Skipsaksjeselskapet Agnes (Einar Saanum) ble etablert i 1936 og disponerte tretten skip frem til rederiet ble avviklet i 1979. Varpankeret på Piren er fra M/T «Ronaville» (1). Det ble i 2010 donert fra Agnes Hogganvik, Einar Saanums datter, og anbrakt der av kommunen. Dette ankeret kan være et av de mest fotograferte motiver i Mandal grunnet plasseringen ved Sjøsand.

- **Nevnes må også følgende:**

«Piken med Laksen» (1963). Arne Vigeland. Mandal byselskap, 1963.

«Pike med frosk». Arne Kvidbergskår, ved Holum skole.

«Ekspansjon» (1977). Jerleif Uthaug. Borggården, Mandal. Mandal byselskap, 1977.

«Egil Skallagrimsson reiser nidstang» (1923). Gustav Vigeland. Andorsenhaven, Mandal (Oslo kommunes kunstsamling, Vigelandmuseet).

«Pike 14 år» (1954). Sigurd Nome. Andorsenhaven, Mandal. Mandal byselskap, 1962.

«Anne Karen» – Skrivehaven, Mandal byselskap, 1968.

«Mandalitten» (1963). Sigurd Nome. Gave fra Mandals Sparebank, 1965.

«And med unger» (1963). Skule Waksvik. Gave fra DnC, Mandal 1964.

Skulptur i Mandalshallen. Ingebrigt Vik. Gave fra Mandal Støperi/Einar Mathisen.

«Anne Karen» av Sigurd Nome, donert til Skriverhaven av Selskapet for Mandal bys vel i 1968. Sigurd Nome er ellers rikt representert i Marnardal museum, Øyslebø (Høgtun).

- **Flere byster** er ellers lokalisert innomhus, blant annet på Kulturtorvet (Vigeland) og i Buen (Mandal); noen av dem inngår som del av de ordinære utstillingene.

En byste av forfatteren Kjell Askildsen, utført av Marit Wiklund, er plassert i bibliotekets andre etasje i Buen kulturhus.

Kunstverk i kommunens eie og/eller forvaring

Det er igangsatt arbeid med å skaffe oversikt over de kunstverk som i Lindesnes kommune er lokalisert rundt om i kommunens mange bygg; administrasjonsbygg, kulturbygg, skoler, sykehjem osv. Denne oversikten er også viktig relatert til uønskede hendelser, brannsikring og herunder redningsprioritering fra brannvesenets side, om noe skulle ramme.

Museet i Mandal har alltid hatt forvaltningsansvaret for store deler av kommunens kunstsamling. Da bymuseet i Mandal ble en del av det konsoliderte Vest-Agder-museet IKS i 2007, ble forvaltningsansvaret overført fra det kommunale bymuseet til Vest-Agder-museet/Mandal museum.

Immaterielle kulturminner

Hoveddelen av kulturmiljøplanen omtaler fysiske kulturminner. Men faste kulturminner og immaterielle kulturminner henger tett sammen. Et bygg kan være vernet i kraft av sin kulturhistoriske verdi, men det er først når fortellingen om bygget blir formidlet på en interessant og fengende måte at folk flest får et forhold til det. Slik er det med andre fysiske kulturminner også. Det knytter både historier, kunnskap, ferdigheter og erfaringer til. I senere tid er dette kommet mer og mer i fokus når det gjelder arbeidet med kulturminner. Folkeminnegranskere har her gjort en innsats langt tilbake i tid. Det kan gjelde innsamling av sagn og historier, sang og musikk, stedsnavn, tro, språk, mattradisjoner osv. I det følgende presenteres noe av denne type kulturminner.

Sagn og historier – litteratur

Det er tre ting som står sentralt når det gjelder sagn og historier relatert til kulturminner. Det er *fortelleren*, *fortellingen*, og i mange tilfeller *det fysiske kulturminnet* som omtales i fortellingen. Innsamling, lydopptak og nedskrivning av sagn er vesentlig i arbeidet med å ta vare på dette materialet. Det kan også være viktig å ta vare på og verne om det fysiske objektet som nødvendigvis har med det immaterielle kulturminnet å gjøre, et objekt som ellers ikke tilfredsstiller krav til vern.

Tore Bergstøl er en av dem som sørget for at mange sagn og historier er blitt tatt vare på. Han utgav ut tre hefter kalt «Atterljom» og har dermed tatt vare på en mengde historier som ellers hadde gått tapt. Det finnes eksempelvis mange mer eller mindre fantasifulle sagn etter Peder Claussøn Friis der. Disse er viktige for å beskrive en tid der det finnes mindre tradisjonsstoff fra Sør-Audnedal.

Sagnet om Kråka, fattigjenta fra Spangereid som ble dronning av Danmark, går tilbake til folkevandringstiden. Åslaug Sigurdsdatter, også kalt Kråka, var en trollkyndig kvinne i norrøn mytologi som opptre i Snorre Sturlassons Edda, Völsunga saga og Ragnar Lodbroks saga. Hun representerer et norrønt Askepott-eventyr. Sagnet knyttes lokalt til konkrete steder som Kråkevika i Spangereid. I 1992 utkom boka «Sagnet om Kråka – Dronning Åslaug» av Marit Kirsti Stokke (tekst) og Urd von Hentig (illustrasjoner). Det er laget et eget spel om Kråka som er blitt fremført i Kråkeviga flere ganger.

Det ble rundt 2015-18 arbeidet med innsamling av og fortellinger i Marnardal kommune. Noe av dette er publisert på Marnardal museums nettsider.

Et særegent sagn handler om det såkalte **Imehornet**. Sagnet, som finnes i litt forskjellige varianter, er behørig behandlet og presentert av Hans Ihme og Ole Guttorm Ihme (blant annet i lokalavisen), og det omhandler en person som kom de underjordiske for nær. Et horn ble kastet etter ham. Og da dette havnet i en åker hvor de underjordiske ikke hadde tilgang, fikk hornet sin egen «vandrehistorie». Her har vi et eksempel på hvordan et immaterielt kulturminne (et sagn) og et fysisk kulturminne går sammen om å fortelle en historie.

Utover dette nevner vi de utgitte bygdebøkene, med forfattere og deres forløpere når det gjelder innsamling og avskrivning av gamle dokumenter gjennom mer enn hundre år. Mye av dette har funnet veien til de mange bygdesogene. Viktige kilder her er forord, innledningskapitler og litteraturlister, hvor mange lokale folkeminnegranskere og deres kilder er listet opp.

Stedsnavn

Stedsnavn bærer i seg mye historie og kan være viktige kilder til immaterielle kulturminner. Navn kan gå på tidligere tiders bruk av arealer, til hendelser eller til personer som har betydd noe spesielt for lokalsamfunnet. Dette bør tas vare på, i første rekke gjennom kartsetting, men også til bruk ved navnsetting av gater etc. Kommunen har en egen navnekomite som har ansvaret for dette arbeidet. Et eksempel på hva som kan gjøres

for å ivareta navnetradisjonene er Kystlagets engasjement overfor elever som har bidratt til å finne frem gamle stedsnavn på bukter, vikar, holmer, skjær, krysspeilinger osv, navn som ikke står på ordinære kart. Også i innlandet har skoleelever gjort et arbeid med dette. Noen navn som frembringes på denne måten blir av og til lagt inn i basen til Statens Kartverk, noen til de kommunale arkivene (IKAVA), og enkelte finner veien til lokale bygdebøker.

Vei- og gatenavn kan altså regnes som immaterielle kulturminner. Enkelte steder er det en løs eller ingen forbindelse mellom veinavnet og sted/historie. Men andre ganger er det en sterk forbindelse, der valg av navn er preget av enten en historisk person/hendelse generelt, eller det er satt der for å peke på en sterkere forbindelse til samme. Slik sett er det eksempelvis ikke tilfeldig at Lord Salvesens gate ligger på Vestnes, der Lorden i sin tid eide og drev et stort gårdsbruk. Andre steder er navn valgt for å hedre eller minnes en person eller hendelse, eksempelvis når det gjelder Keiser Nikolaus gate på Malmø i Mandal, som er valgt til minne om redningsdåden av lokalbefolkningen etter skipet Ingermanlands forlis på 1800-tallet og tsarens æresbevisninger i forlengelsen. Navn forteller historie!

Legater

Det har gjennom årene vært opprettet en rekke legater i kommunene, noen av dem går veldig langt tilbake i tid. Som immaterielle kulturminner forteller de ikke bare hvor mye som står på konto, men bringer også frem deler av kulturhistorien som kanskje ellers er lite kjent. Noen av dem gir et bilde inn i en annen tid (se eksempelvis termen «verdige trengende»). Mange legater er blitt slettet eller samordnet, fordi verdiene som gjenstod var så små at tiden var inne for dette. Her er noen av kommunens gjenværende legater, der hver av dem også forteller en historie:

Andreas Tobiassen og hustru Martines legat

Borghild Stiansens legat

Einar Stoud Platou og hustrus legat

Keiser Nikolaus den 1.'s legat

Nikola og Gunnar Vallemoens legat

Stokkeland og Glomsås fond

Se ellers: www.lindesnes.kommune.no/legater

Musikk – sang

Bevaring av musikk i regionen er et viktig ledd når det gjelder de immaterielle kulturminnene. Her kan man skjelne mellom tre områder:

- Musikkinstrumenter (som er fysiske kulturminner, men som må kunne spilles på).
- Instrumentalmusikk (lyduttrykk og ferdigheter).
- Vokalmusikk (lyduttrykk og ferdigheter).

Denne klarinetten (som egentlig er en slags kombinasjon av en klarinett og ei fløyte) befinner seg på bygdemuseet på Kulturtorvet (Vigeland). Den er antagelig den eldste bevarte klarinett i Agder og skal være fra før 1850.

Midtre del av Mandalen, det vil si de gamle kirkesognene Øyslebø, Laudal, Bjelland samt ytre del av Åseral, utgjør et tyngdepunkt for tradisjonsmusikk i fylket. Dette gjelder både mengde og variasjon i tid og sjanger. Musikken har vandret og overlevd noen steder, gjerne båret oppe av enkeltpersoner. Viktig i så måte er de reisende som brakte med seg så mye på sine reiser fra øst til vest. En av de mest aktive innsamlere av tradisjonsstoff på dette feltet gjennom mange år er Paul Sveinall, som har bidradd til å samle og utgi en rekke sanger fra disse distriktene (jfr prosjektet «Vår egen musikk. Marnardal», fra 1991). Sveinall har også hatt oppmerksomheten rettet mot instrumentparken. Her kan fremvises flere enestående gamle instrument:

- Jæger-tromma.
- Sangeslandfløyta.
- Laudalspiba (Norges eneste bevarte sopranfløyte fra renessansen).
- Flere gamle feler (deriblant ei Fleksås-fele).
- En langeleik.

Det er laget kopier av fløyta, og noen av felene er restaurert.

Fra de nordlige sognene i Mandalen er det spilt inn 55 spor på CD-en «Seint var det om kvelden». Dette er det mest omfattende som noen gang er gjort med slikt i vår del av fylket, også med henblikk på teksthefte og bilder. Utgivelsen er blitt lagt merke til på nasjonalt nivå. Her er også spilt inn vokalmusikk innen alle kjente sjangre: bånsuller, barneveriser, folkeviser, mange ulike typer stev, seremoni-sang (vesentlig til bryllup), religiøse folketoner, viser fra ulike miljø (sjøen, vertshusene), vandrende viser, nyere sanger/lyrikk. CD-en «Som sky for vind» er i samme tradisjon, utgitt av Marnardal kommunes kulturkontor. Dette er musikkhistorie *og* lyrikk-arv.

Fra Tjomsland i Vigmostad finnes en ganske spesiell CD-dokumentasjon. Karl Eielsen (da rektor på Solborg folkehøgskole i Stavanger), som stammet fra Vigmostad, tok i 1952 med seg en Tandberg båndopptaker og tok opptak av familiemedlemmer som sang fra den norske salmetradisjonen til akkompagnement av et trørgel. Disse opptakene endte til sist opp i en CD-utgivelse ved Lindesnes kulturkontor, kalt «Sang i Gamlestua». I dette tilfelle, som det ofte er, har det vært vesentlig at rette personer er våkne i rette øyeblikk. Slik kan arv dokumenteres.

Forskjellige tyngdepunkter

Man regner med at følgende kilder og miljøer *har* vært viktige, og at noen av dem *fortsatt* kan være det:

- Feletradisjon: Representert ved miljøet på husmannsplassen Herstøl.
- Dans – ringdans
– omkvedsdans: Flere steder i kommunen, kanskje særlig Halse og Harkmark (inkl ungdomslagsmiljøene).
- Sanger om sjøen: Bl.a. i Kleven.
- Religiøs sangtradisjon: Tregde.
- Sangleker og by-leker: Mandal.

Dette er bare eksempler – tradisjonene har sikkert også vandret geografisk og fått sine særpreg. Det store spørsmålet er om man har lyktes tilstrekkelig med å samle inn verdifulle og representative prøver på det som har levd i folketradisjonene gjennom tidene. Antagelig ikke, så det kan tenkes at en offensiv i innsamlingsarbeid kan være et satsningsområde når det gjelder denne delen av den immaterielle kulturarven, før det er for sent.

Eldste navngitte speleman

Den eldste navngitte spelemannen i Vest-Agder var fra Vigmostad. Han het Leg Arneson og var født i 1756.

Trekkspill og sørlandsviser

Frem i tid har vi stor variasjon med trekkspillmusikk fra før 1900, med komponister som Tor Mørkesdal og Håkon Jortveit, lokale sanger fra krigen og sørlandsviser ved Eivind og Ivar Bøksle, samt Jan Engervik. Lindesnes trekkspillklubb viderefører også trekkspilltradisjonene i kommunen.

Lauenslekta

Agder folkemusikkarkiv har opptak av sang og felespill fra mange kommuner på Agder. Her kommer blant annet sangeren Paul Knipe (1904–2000) inn, mens det instrumentale representeres blant annet med forskjellige spelemenn i Lauenslekta fra Hægebostad. Lauenslekta representerer en unik og original musikkskatt i folkemusikktradisjonen på Agder. Vi kan trygt si at denne spelemannsslekta er en av de viktigste tradisjonsbærerne for felespill i vestre del av Agder, og slåttene og sangene er fortsatt i bruk.

Dans

I 1919 ble det bygd et dansegolv på Ljosal i Vigmostad. Det var 18 fot hver vei. Det var ofte dans der, og folk kom helt fra Kongsmo og Holum for å danse. I nyere tid var aktiviteten stor f.eks i lokalene Sparta i Buhølen og på idrettshuset på Vigeland der flere band ble etablert.

Når det gjelder dansetradisjonene i kommunen ellers, er det særlig ungdomslagene som har spilt en viktig rolle. Vi nevner Ljosheim som et sentralt sted. Her har Halse Ungdomslag holdt vedlike folkeviseleik og sangdanser i mye over hundre år, og holder fortsatt på. Samme funksjon har Vonheim i Harkmark hatt. Den til nå siste fysiske tilretteleggingen for dans finner vi på Herstøl, hvor det for kort tid siden ble etablert en utendørs danseplattung.

Lokal matproduksjon og mattradisjoner

Av den immaterielle kulturskatten må vi nevne at man på gårdene la opp til matproduksjon ut fra ressurser man hadde eller skaffet seg lokalt. Dette var ikke industriell produksjon i moderne forstand, men likefullt en produksjon som var tilknyttet en avklart næringskjede. Det kunne skje ved organisert og delvis uorganisert byttehandel eller ved frakt til mer folkerike steder. Det er igjen et poeng å kombinere fokuset på det immaterielle kulturminne med fysiske gjenstander som knytter til tradisjonene – om mulig. Et eksempel er melke- og smørproduksjonen, der man kunne levere mer enn det den lokale gården kunne konsumere selv. Et annet eksempel er fiskeomsetningen og leveransesystemet fra innlandet mot kysten. Det gjaldt ikke bare laks, men eksempelvis også perlemusling. Andre produkter fra gårdene (hvorav flere holdes i hevd): gammelost, tettemelk/fløtefat, bær av alle slag.

I Laudal har det vært gjennomført et prosjekt kalt «Fra korn til brød» - et opplegg særlig rettet mot barn, til forståelse av gamle lokale tradisjoner på gårdene og i bygdene.

Bjelland Meieri, et av flere meierier i Mandalen som tok imot og leverte melkeprodukter fra lokale leverandører/bønder. I dag huser bygningen nærbutikk, bruktbutikk og bibliotek («Historiske foto – Marnardal og Audnedal»).

Lutefisk

Å ha «ludafisk» til jul er en eldgammel tradisjon i landet vårt – også her sør. Blant flere DVD-produksjoner som det historieinteresserte miljøet i Vigmostad har stått bak er «Ludafisk til jul. En tradisjon fra Vigmostad» (utgitt av Vigmostad skole og Lindesnes kulturkontor). Her er hele prosessen med å tilberede den lekre retten dokumentert til minste detalj.

Urter

Mye kunne vært sagt om urter og andre planter, særlig eksotiske, som har funnet veien til våre trakter. Seilskutefarten har bidradd mye på dette feltet (jfr ballastplanter), og lenger tilbake: klosterlivet (munke). Ellers er det nevnt at salvie og timian lar seg dyrke i vår del av landet, pga de klimatiske forholdene.

Kokebøker

Lokale mattradisjoner er kommet mer og mer i fokus den senere tid. Folk søker tilbake også på dette feltet, antagelig på grunn av den moderne bølge som går på miljø og bærekraft. «Kortreist mat» er blitt et begrep. Det er også kommet flere kokebøker med dette som sikte. Som regel er det entusiaster som står bak slike utgivelser. «Mat fra folk i Holum» er et eksempel på dette.

Det er gjennom levende tradisjonsbærere og kulturbærere at slike ferdigheter lever videre. Det trengs arenaer for læring.

Håndverkstradisjoner

Noen håndverkstradisjoner er nevnt under de fysiske kulturminnene ovenfor, men mer kan sies. For på samme måten som sagn kan skrives ned, kan håndverksteknikker og tekstilarv dokumenteres i både tekst, bilde, lyd og film. Her har flere gjort et grundig arbeid når det gjelder våre områder. En av dem er tannlege Sigrun Skar fra Mandal, som gjorde et pionerarbeid med registrering av bunader. Hun utgav i 1959 boka «Agderbunader», der svært mye er fra vårt distrikt.

Tekstil-arven

Tekstil-arven i Lindesnes kommune består av to deler:

- a) Vevkunsten med åkletradisjonen.
- b) Folkedraktmaterialet som ligger til grunn for nåtidens rekonstruerte bunad. Dalføret Bjelland, Laudal og Øyslebø er sentrale i denne forbindelse.

Åkleveven i Vest-Agder skiller seg fra resten av landet med varierte farve- og mønstersammensetninger. Frem til siste del av 1800-tallet ble åkleet brukt til teppe på sengen. Åkleet kunne også være i bruk ved høytidelige anledninger.

Vevtradisjonen var viktig for å holde husstanden med klær og brukstekstiler. Det var mange svært dyktige veversker i dalføret. På 1900-tallet endret vevtradisjonen seg fra i hovedsak å være nyttevev til husstanden, til å bli en kilde til inntekter for veverskene. Tidlig på 1890-tallet reiste veversker fra Laudal til Oslo for å spesialisere seg innen vevkunsten. I løpet av få år ble leveranser av vevde tekstiler til Husflidsutsalgene i Oslo, Stavanger, Kristiansand og Mandal en viktig inntektskilde for kvinnene i dalføret. Særlig utmerker veverskene fra Laudal seg.

Lindesnes kommune har et stort bevart tekstilmateriale som belyser den rike vev- og drakttradisjonen. En stor del av de bevarte tekstilene finnes i samlingene etter Olav Holmegaard og ved Marnardal museum. På sikt burde tekstilmaterialet fra disse to samlingene kunne slås sammen og vises på et egnet visningssted, f. eks. Høgtun Kultursenter. Fylkeskommunen har nå gitt midler til bøker om vevtradisjon og rosemaling i Vest-Agder. Disse vil belyse den rike tradisjonen i dalføret og være ett viktig bidrag til å gjøre folkekunsten i området kjent.

Tekstilarven står altså sterkt i kommunens historie. I tillegg til de ovenfor nevnte samlingene må også Sjølingstad Uldvarefabrik nevnes. På Sjølingstad Uldvarefabrik foregår *industriell* fremstilling av tekstiler, primært på tekstilindustrimaskiner fra første halvdel av 1900-tallet. Tekstil bør derfor kunne være et naturlig satsningsområde for kommunen. Særlig gjelder det å samle inn dokumentasjon på disse tradisjonene – eksempelvis vevkunsten og draktproduksjonen lokalt. Her sitter antageligvis privatpersoner og miljøer – eksempelvis i Bjelland, Laudal og Øyslebø – med «skjulte» perler.

Her er resultatet av et vevprosjekt som ble gjennomført på Laudal skole, under ledelse av tekstilkunstneren Else Marie Jakobsen. Tekstilkunsten står sterkt i lokal tradisjon i Lindesnes, og kanskje særlig nordover i Mandalen.

Sølv

Både Audnadalen og Mandalen kan vise til rike sølvtradisjoner, og de går enda lenger tilbake i tid enn tradisjonene i Setesdal. Et meget tidlig eksempel på sølv- og gullsmedtradisjonene her i området er «Kasper gullsmed» i Kasperboden, som nevnes så tidlig som i 1570. Han leverte også sølv til Halse kirke, hvorav mye er bevart. Men her var også flere, og det gjelder enkeltpersoner like så vel som hele slekter innen faget. Det var gjerne omreisende laugshåndverkere som bedrev dette håndverket og som koblet til seg lokale ressurser. Noen navn: Bård Bonsak (1700-tallet), tre generasjoner Landås (Vigmostad), bl.a. Torje (17/1800-tallet), Henrik Løyning (Holum), og en av de betydeligste; Lars Bjørnsen (f 1729 Øyslebø), som ble mester i Kristiansand (1757-1795). Også i dag kommer deres verk tidvis på auksjon. Det dreide seg om alt fra kirkesølv til esker, bestikk – og ikke minst: bunadssølv. Det er særlig tilknytningen til bunadstradisjonene som er interessant for oss.

Marnardal museum har en mindre samling sølv brukt til folkedrakten i området. Det gjelder blant annet søljer, hekter og knapper, hovedsakelig fra 1800-tallet. Sølvtradisjonene står derfor i nær forbindelse med og er en viktig del av de lokale drakttradisjonene som helhet.

Fra klinkebåt til industriproduksjon av båter

Klinkebåten er kommet i fokus igjen, også i verdenssammenheng. Den ble satt på UNESCOs verdensarvliste i 2022 og har sin lokale «representant» ved Svein Walviks båtbyggeri. Historisk har vi Svinør-sluppen, som er omtalt annetsteds i denne planen, med flere.

Mandal hadde imidlertid en viktig posisjon også når det gjelder utviklingen til *moderne* båtproduksjon generelt; både ved mindre verft og ved større industribedrifter, som Hydrofoilen/Westermoen, Båtservice og Umoe. Det er grunn til å anta at disse «står på skuldrene» av de mange småverft som har vært drevet langs hele kysten i kommunen gjennom flere hundre år når det gjelder kompetanseoppbygging.

Barking av seil og fiskeredskaper

I gammel tid benyttet man bark for å beskytte seil og fiskeredskaper mot råte. Barkingen foregikk ved at man ved oppkok laget en lake av (fiskeolje og) eikebark (evt også andre tresorter) som man dynket redskapene i. I lmsesundet er det rester av to barkebrønner som ble benyttet til dette, en på hver side av sundet. Her har vi igjen fysiske kulturminner som vitner om immateriell kulturarv.

Språk

Den lokale dialekt (talemålet) er en viktig del av vår identitet, den sier noe om røtter og tilhørighet. Fra rundt 1500 og frem til radioens inntog skjer det små endringer i talemålet. Deretter mister dialektene gradvis en del av sitt særpreg, særlig fra ca 1990. Fra å ha flere lokale dialekter i et område eller en kommune, ser en at disse endres til et mer regionalt talemål.

Fra gammelt av vet vi at det var lokale variasjoner i talemålet mellom indre bygder, kystlinjen og øyene. Lokalhistorikeren Sturla Ertzeid er blant dem som har fokusert på dette. Men forskjellene er i ferd med å utviskes. Rune Røsstad skriver i sin doktoravhandling «Den språklige røynda» (2008) at dialektene til de unge er svært forskjellig fra det tradisjonelle målet. Man kan høre at språkbruken oppover i dalene trekker mot talemålet i de større sentra langs kysten. Noe av dette kan også skyldes at den videregående skole dekker et større oppland, og ungdommer møtes på tvers av gamle grenser. Det foregår en slags regionalisering av språket.

Det er også større mobilitet i befolkningen, særlig grunnet studier og senere jobbkarriere. Mobilitet mellom landsdelene påvirker også språkutviklingen.

Det finnes imidlertid enkeltpersoner, særlig eldre, som kan bidra med dialektprøver, for at lokale særtrekk kan bevares – og i alle fall dokumenteres – for ettertiden gjennom lydopptak.

Smoi

For Mandal by er det ett særegent trekk som gjelder språk, det er det lokale «stammespråket» smoi. Dette er grundig dokumentert i boken «Smoi» av Nils Reidar Christensen (1999/2014).

Kunst – og ferdigheter

Treskjæring

De mange kunstnerne fra vår del av landet som siden gjorde seg bemerket både nasjonalt og internasjonalt, har hatt en oppvekst i et lokalmiljø. Der fikk de sine første ferdigheter innlært, noe de så videreutviklet profesjonelt i sitt kunstnerliv. Mange av malerne er godt kjent og har en plass i denne kulturmiljøplanen når det gjelder målsetninger og oppfølging. Men også andre ferdigheter i skjæringspunktene mellom nytte og kunst finnes. Vi nevner som eksempel treskjæring, hvor særlig Herstøl var et viktig miljø. Her fikk blant annet Gustav Vigeland noe av sin første opplæring i bruk av kniv. Denne tradisjonen er videreført i dagens knivklubbmiljø i kommunen. Slik vil det også være med mange andre kunstarter, uten at vi her har hatt anledning til å gi noen grundigere presentasjon.

De reisende

I arbeidet med denne kulturmiljøplanen har det ikke vært ressurser til å gå detaljert inn på mange enkeltpunkter som frem til nå har vært underdekket. Derfor presenteres her et moment som kan være utgangspunkt for ytterligere arbeider på et senere tidspunkt. Det gjelder de reisendes håndverkstradisjoner og generelle forhold til lokalbefolkningen. Deres produksjon av daglige redskaper til bruk i hjemmet er et særtrekk ved de reisendes forhold til de fastboende, og mange sitter igjen med slike redskaper på sine kjøkken rundt om i kommunen. Også i en større sammenheng bør det trekkes frem på hvilken måte de reisende har etterlatt seg kulturminner og kulturelle verdier som storsamfunnet til nå på mange måter har oversett. Dette er et tema det arbeides med flere steder i landet, og det gjelder både reisende til lands og til vanns.

Internasjonale forbindelser (arbeidsvandring – utvandring – innvandring)

Det samme må sies når det gjelder kulturminner som har med den historiske arbeidsvandringen og kontakten med utlandet å gjøre. I første rekke handler det om kontakten med Danmark, Holland, De britiske øyer, Østersjøen og USA. Hva tok folk med seg hjem? Noe av dette går på fysiske gjenstander som har havnet eller havner på museum, og noe er immaterielt.

Men det er også tid for å hente frem moderne arbeidsinnvandring og immigrasjon. Det er ca femti år siden den første bølgen av arbeidsinnvandrere kom. Fra da av og fremover har også nye nordmenn satt både fysiske og immaterielle spor, som man nå må ha øye for. Det være seg språk, mattradisjoner, litteratur/kunstuttrykk mv. Dette vil være et helt nytt moment når det gjelder tenkningen omkring kulturminner i forhold til tidligere. Men også en helt naturlig videreutvikling innen kulturminnevernet.

Arkiv – bibliotek – fotografi

Arkiver, biblioteker og fotografiske samlinger er immaterielle kulturminner i seg selv. Vi samler likevel disse elementene i et eget kapittel i kulturmiljøplanen, fordi de også har med til lagring, museumsvirksomhet og formidling mer generelt å gjøre. Lindesnes kommunes arkiver utgjør sammen med privatarkiver fra kommunen et viktig kulturhistorisk kildemateriale, som kan gi innsikt i kommunens historie. De har en særegen bruks- og opplevelsverdi for slektsforskere, lokalhistorikere og alle andre interesserte.

Hva er et privatarkiv?

Et privatarkiv er en samling av f.eks. private dokumenter, foto, kart og lignende hovedsakelig fra privatpersoner, næringsliv eller foreningsliv. De kan sorteres på følgende måte:

- Bedriftsarkiver.
- Organisasjonsarkiver (lag og foreninger).
- Institusjonsarkiver.
- Personarkiver (eksempelvis korrespondanse).
- Gårdsarkiver og samlinger (eksempelvis skifter/arveoppgjør).

Det kan altså gjelde alt fra personlig korrespondanse til store dokumentsamlinger. Det eldste bevarte dokument fra et privatarkiv i vestre del av Agder er fra Lindesnes. Det er et blad fra en missale (messebok) fra 1200-tallet.

Privatarkiver bidrar til allsidig og representativ dokumentasjon av historien og virksomheten i lokalmiljøet og er altså derfor et helt nødvendig tillegg til de offentlige arkivene. Privatpersoner og private virksomheter har ikke hatt samme lovverk vedrørende pliktavlevering som det offentlige, så det har ofte ligget på bevisste enkeltpersoner å ta vare på dokumenter for ettertiden. For å sikre et balansert historisk kildegrunnlag bør kommunen fortsatt bidra til at privatarkiv fra Lindesnes blir ivarettatt, blant annet gjennom rådgivning.

Innsamling, avlevering og oppbevaring

Kommunene har hatt som tradisjon å ta imot en rekke privatarkiver fra foreninger, lag, partier, bedrifter etc. til oppbevaring. I Mandal har dette vært rutine siden 1971. Arkivmaterialet, som jo er en viktig del av kommunens/kommunenens historie, er nå stort sett avlevert til Statsarkivet i Kristiansand. Privatarkiver er altså ikke beskyttet av en egen lov om bevaring og må derfor sikres gjennom prioritert og planmessig arbeid. Så det bør fortsatt være en oppgave å medvirke til at lokalhistorisk materiale av denne sort blir tatt vare på og sendt videre til Statsarkivet. Ved Statsarkivet blir materialet ordnet og katalogisert. Katalogene til de ordnede arkivene kan så bli publisert på internett. Se til dette den nasjonale, søkbare databasen www.arkivportalen.no.

Kommunenens egne (eldre) arkiver blir bevart hos Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA).

Fotografier

Fotografier er viktige kulturminner som fungerer som et kikkhull inn i fortiden. Av fotografer lokalt som har bidradd til å billedliggjøre og dermed dokumentere deler av den lokale kulturhistorien kan nevnes:

- **Fotograf Tønning Tobiassen.** Han holdt på noen få år, før Nathalie Aas overtok virksomheten på Vigeland i 1918 og drev til 1948. Hennes fotografiapparat er i dag i Lindesnes bygdemuseums samling på Vigeland.
- **Fotograf Jens Lohne** (1874-1945), som var fra Nes ved Flekkefjord, drev i flere år fotoforretning i Buhølen. Fra 1935 til 1941 drev han Fotomagasin i Mandal. Da overtok Franziska og Eilif Walther. Peder Austrud drev videre fra 1970 (mer nedenfor).
- Hoveddelen av **fotosamlingen** ved bygdemuseet på Vigeland baserer seg på fotografier som er lånt fra privatpersoner. Det er dessverre vanskelig å identifisere hvilke bilder de forskjellige fotografene tok, da det ikke var vanlig å sette signatur på fotografiene eller ha egne logoer på baksiden av papirbildene. En

større fotoinnsamling ble foretatt i regi av KFUK/KFUM på Vigeland rundt 1979, og da var Torbjørn Stensland pådriver. Fra 2004 og til i dag er bilder blitt digitalisert og lagt inn i bygdemuseets fotodatabase (Vigeland) og omfatter i dag over 14.500 fotos. (Se også www.digitalmuseum.no – Marnardal og Audnedal.) **Rolf Steinar Bergli** har gjort en formidabel innsats med både å fotografere, systematisere og publisere bilder i kommunal regi. Hans innsats har særlig vært knyttet til bygdemuseet på Vigeland.

- **Peder Austrud** har hatt en meget lang karriere som fotograf. Blant de mange ting han har vært involvert i, nevner vi en av de siste: det historiske dokumentasjonsarbeidet med filmen om klinkebåttradisjonen. Han har også gjort en betydelig innsats for at det vokser frem stadig flere talenter som kan videreføre de rike fotograf-tradisjonene.
- **Anna Halling** (1874-1965) ble født i Mandal, gikk i lære hos fotograf Simonsen i Mandal i 1890-årene og ble i 1894 elev hos Karl Anderson i Christiania. I 1895 startet hun fotoatelier i Mandal. Hun avviklet forretningen like før krigen, men fortsatte å ta noen jobber til like etter krigen. Etter at hun døde i 1965, overtok Mandal bymuseum fra arvingene både fotoutstyr og negativer etter hennes forretning.
- **Fotograf Jensen**. I 1883 overtok fotograf Carl Johan Gustav Jensen fotografivirksomheten etter Johan Anton Wattne (1850-1883). Wattne hadde overtatt denne i 1878 av fotograf Hans Maartmann (1844-1891). Carl Jensen døde i 1919, og sønnene Johan Trygve (f. 1897) og Einar Jensen (f. 1891) overtok. Einar flyttet til Bergen i 1920, og det var Johan Trygve som ble fotografen i Mandal. Fotografforretningen hadde helt fra Maartmanns tid vært på Malmø, men i 1924 ble den flyttet til Store Elvegate, først i nr. 30, så fra 1935 i nr. 32. Der drev Trygve Jensen frem til 1967, da sønnen Arne (f. 1926) overtok. Forretningen ble avviklet i 1994, og store deler av negativsamlingen er i dag på Mandal museum.
- Da **Per Ramstad** avviklet sin fotoforretning, ble negativ- og billedsamling overlatt til Mandal museum.
- Anders Beer **Wilse** (1865-1949) og Ole **Hangaard** (1854-1935) – formodentlig også andre nasjonalt kjente fotografer – har vært innom vår del av landet og etterlatt seg verdifulle tidsstudier som vi lokalt kan nyte godt av. Søk eksempelvis på Nasjonalbibliotekets publisering av Widerøes flyveselskaps flyfoto. Se også her på www.digitalmuseum.no.

Film og lydopptak

Det har i løpet av de siste tiårene blitt produsert en god del film og lydopptak som det er viktig å ta vare på. Kulturenheten i kommunen sitter på et stort materiale med både film og lydbånd som man bør gjøre en innsats for å sikre. Et eksempel på dette er intervjuer med temaer fra krigen, med personer som ikke lever i dag. Det finnes også et omfattende arkiv med lydmateriale i nærradioen. En av dem som har vært mest aktiv når det gjelder å sikre viktige hendelser i lokalmiljøet på film er Audun Hobbesland. Hans opptak er tatt hånd om på Mandal bibliotek.

Lokasjoner / kart – «Askeladden»

Kappskytingssteinen «Olavs mål», der pilen til Olav Tryggvason landet, her presentert av Bjørn Gabrielsen. Registeret i Askeladden har 21 kartfestede steder av typen «Tradisjon», deriblant «Olavs mål» og «Einars mål» (kappskytingssteinene), Klosteret, Gullviga og Skomakerknipen.

Museer, fredede og verneverdige anlegg mv

(Alfabetisk)

Ballastbrygga industrihistoriske senter

Ballastbrygga industrihistoriske senter er et resultat av oppfølgingen etter den forrige kulturminneplanen for Mandal kommune. Her er tre aktører involvert, i tillegg til kommunen/Havnevesenet som offentlige instanser og eiere/forvaltere:

- Marna Motor AS.
- Mandals Trebåt og Motorforening.
- Mandal museum (Vest-Agder-museet).

Senteret vil totalt kunne presentere viktige deler av den maritime industrihistorien i området vårt, og i kombinasjon med flytting og bruk av Gabrielsens bu (som etableres på Ballastbrygga) fremtrer senteret som en unik konstellasjon der alle har syn for de kulturhistoriske verdier som dette området representerer. Som et eget klenodium plasseres en nybygd klinkebåt i senterets andre etasje.

Einarsmo skolehus

Skolehuset ligger i dag ved Vigmostad skole, etter å ha blitt flyttet fra Einarsmo. Det er innredet med tidsriktige møbler, de fleste opprinnelige, og brukes på omvisninger både overfor lokale og tilreisende. Dette er et av de skolehus som vil få en plass når det gjelder vern av denne delen av skolehistorien.

Fyrstasjonene

Som nevnt er alle de tre fyrene i Lindesnes kommune (Lindesnes, Ryvingen og Hatholmen) vedtaksfredet etter kulturminneloven og omfattet av Kystverkets landsverneplan for maritim infrastruktur. Planen definerer i tillegg området mellom Mandal og Farsund som «representativt område», et område der ulike maritime elementer alene, men først og fremst sammen, viser en god representativitet for kysten i landsdelen, med både gamle og nye sjømerker, fyr og uthavner. **Lindesnes fyrstasjon** står i en særstilling her. I 1992 ble Stiftelsen Lindesnes fyrmuseum dannet av Kystverket, Lindesnes kommune og Vest-Agder fylkeskommune. Formålet var at stiftelsen skulle ivareta fyrstasjonen som et fredet kulturminne og formidle fyrhistorie og kystkultur. Lindesnes fyrmuseum har nasjonalt ansvar for formidling, forvaltning og forskning på Kystverkets ansvarsområde. Da Vest-Agder fylkeskommune valgte Lindesnes fyr som fylkets tusenårssted, startet prosessen med å ytterligere tilrettelegge for den økende turiststrømmen, og en ny fjellhall ble sprengt ut. Fjellhallen rommer blant annet en stor hall til bruk ved konserter, foredrag og filmfremvisning, samt utstillingslokaler og kafé. Tusenårsstedet ble åpnet i 2004.

Herstøl

Husmannsplassen Herstøl er presentert ovenfor. Den ligger i et statlig sikret friluftslivsområde, med kommunen som eier. Fra januar 2023 driftes Herstøl i et samarbeid mellom kommunen og Herstøl Laget. Etableringsfasen på Herstøl er i hovedsak over, og man anser nå dette anlegget som en del av kommunens bygningsportefølje i kombinasjon med tur- og rekreasjonsområde i friluft. Men det er muligheter og vilje til å videreutvikle og tilrettelegge stedet for almenheten i tråd med de intensjoner man hadde da husmannsplassen kom i offentlig eie. Herstøl Laget har fokus på å finne sponsorer og bidra i søknadsprosessene som går på offentlige tilskudd til denne videreutviklingen.

Høgevarden kystvaktstasjon

Denne kystvaktstasjonen på Skjernøy ble fredet av Riksantikvaren i 2015, der begrunnelsen var mangesidig: Tusenårig tradisjon med vakt og varsling på stedet, opprustning i forbindelse med unionsoppløsningen, meldetjeneste gjennom første del av 1900-tallet, samt vakthold under første og andre verdenskrig. Bygningen som står der i dag ble oppført i 1898. Stasjonen var underlagt det norske forsvaret frem til år 2000. Etter fredningen ble den restaurert og blir i dag drevet som museum av Skjernøy historielag.

Høgtun

Høgtun er en tidligere folkehøyskole, etablert for om lag hundre år siden. Etter at skolen ble nedlagt, overtok kommunen etter hvert eierskapet og har siden hatt ansvar for vedlikehold av bygningsmassen. Høgtun var Marnardal kommunes tusenårssted.

Høgtun-anlegget eies altså i dag av Lindesnes kommune, men driftes programmessig av en idealistisk forening. En avtale gjeldende til 2029 ligger til grunn for denne ordningen, og aktiviteten er konsentrert om utleie og kulturhistoriske samlinger/utstillinger/messer.

Formål

Formålet for Høgtun Kultursenter fra 1989 er nedfelt i følgende punkter:

- Utvikling og tilrettelegging av kulturaktiviteter for alle aldersgrupper.
- Utøving av kunst, brukskunst og håndverksaktiviteter.
- At tilsluttede organisasjoner og lokalmiljøet kan få nødvendige lokaler for utøving av fellesaktiviteter og sosiale sammenkomster.

Når kommunen ikke er inne som aktør på programsiden på Høgtun, må kommunens engasjement konsentreres om de forpliktelser kommunen har når det gjelder å holde husene vedlikeholdt. Kommunen skal følge sine normale rutiner når det gjelder dette.

Det åpenbare behov er å oppruste styrerboligen, som Marnardal museum har hånd om og hvor det er museumsutstilling i dag (se også nedenfor).

Lindesnes bygdemuseum – på Kulturtorvet, Vigeland

Rundt 1900 startet lærer Tore Bergstøl fra Vigmostad med innsamling av gjenstander med tanke på et fremtidig museum. Bergstøl samlet i tillegg også inn gamle sagn og opplysninger om tradisjoner fra distriktet (se ovenfor). I Sør-Audnedal ble grunnlaget for et fremtidig museum lagt i 1949. En komité med representanter for forskjellige foreninger i bygda samlet da inn gjenstander til en stor bygdeutstilling på det gamle kommunelokalet Tingtun. I Spangereid var det lærer Gustav Fladstad som satte i gang arbeidet med innsamling av gamle gjenstander. Gjenstandene som nå er i samlingen til Lindesnes bygdemuseum har i flere år ligget lagret på forskjellige steder i kommunen. Det var derfor en stor begivenhet da åpningen av den permanente utstillingen av samlingen, i lokalene til det gamle slakteriet, ble foretatt den 24. november 1990. Lindesnes bygdemuseums historie gikk inn i en ny epoke da Kristin Markussen Invest AS i 2005 gav et betydelig beløp til kommunen i den hensikt at det skulle bygges en ny og verdig innramming til den gamle samlingen. Kulturtorvet åpnet 13. juni 2009.

Museets kjeller huser et åpent museumsmagasin, hvor det meste av samlingens omlag 2500 gjenstander befinner seg. Arne N. Vigelands samling, som består av ca. 280 gipsskulpturer og kunstnerens private malerisamling, er også her. I tillegg finnes deler av billedkunstner Ulf Dreyers verksted/arbeider og et aktivitetsrom/verksted, hvor bl.a. deler av Kulturskolen i dag har sin undervisning.

I andre etasje befinner Galleri Gustav Vigeland seg. Her vises tresnitt utlånt fra Vigeland-museet i Oslo, samt gipsbyster og gipsskisser. Her er også et utstillingsareal til skiftende utstillinger.

Utenfor Kulturtorvet ligger museumshagen med bronseskulpturer av Arne N. Vigeland, treskulptur av sjøormen og bysten av Tarald Louen, laget av Gustav Vigeland.

Mandal museum – Andorsengården

Andorsengården ble oppført av kjøpmann Mathias Christian Knutzen og Mary Ainsley og stod ferdig i 1805. I 1822 gikk Knutzen konkurs, og gården ble solgt til kjøpmann Halvor Solberg. I 1834 ble gården solgt igjen, da til kjøpmann Gulow Andorsen fra Mandal. Andorsengården ble fredet i 1923 og gikk i testamentarisk gave til Mandal kommune i 1953. Ifølge testamentet skulle den brukes til bibliotek og museum.

En viktig forutsetning for etablering av museet i Andorsengården var den store samlingen av gjenstander etter konsul Morten D. Bessesen som Mandal kommune mottok i 1962. Denne danner fortsatt grunnlaget for museets sjøfartsavdeling. I 1967 mottok Mandal kommune en stor gjenstandssamling etter Olav Holmegaard. Denne omfatter myntsamling, et rikt folkedraktmateriale, møbler og andre trearbeider mv., i stor grad fra midtbygdene i vestre del av Agder. Denne ble oppbevart og utstilt på Heddeland. Grunnet tilstanden på museumsbygget der ble samlingen flyttet på 2000-tallet. Deler av samlingen er stilt ut i Andorsengården, og deler er på magasin. Tingstua på Heddeland, som også er en del av Holmegaards samlinger er flyttet til Øyslebø.

På 1970-tallet ble det gjort et stort arbeid med å samle inn bruksgjenstander fra fiskeriet langs hele Agderkysten. Dette dannet grunnlaget for det som fortsatt er Agders største fiskeriutstilling, utstilt i Andorsengårdens pakkhus. Museet har gjennom årene fått flere tilfang til samlingen, men særlig viktig for museets arbeid med Mandals store kunstnere (Adolph Tidemand, Olaf Isaachsen, Amaldus Nielsen, Gustav Vigeland og Emanuel Vigeland) er samlingene av kunst etter disse. De store testamentariske gavene med kunst fra Amaldus Niensens barnebarn Harald og Ellen Wangensteen i 1990 og 2005, har bl.a. dannet grunnlag for en omfattende samling verk etter Nielsen.

Etter at biblioteket flyttet til Buen kulturhus i 2012, har Andorsengården vært kunst- og kulturhistorisk museum for Mandal og distriktet. Behovene for tilgjengelighet, sikring og tilrettelegging jobbes det kontinuerlig med. I den foreslåtte handlingsplanen ved slutten av kulturmiljøplanen er videreutvikling av Andorsengården et av de prioriterte prosjektene.

Marnardal museum

Laudal

Under Marnardal museum hører også museumsavdelingen på Laudal skole og Røynesdalstova i Bjelland. Disse blir brukt til undervisning og avtalte omvisninger. Museet på Laudal skole har en viktig funksjon når det gjelder lokal identitet og tilhørighet og er et sammenbindende element i lokalmiljøet – sammen med skolen selv.

Røynesdalstova

Røynesdalstova ble rundt 2018 flyttet fra Aldershjemmet, som delvis skulle rives, til nytt tilbygg ved Grendehuset på Bjelland. Stova er ubetjent, men utstillingen er tilgjengelig gjennom store vindusflater ut mot gårdsplassen ved skolen på Bjelland. Det som særlig trengs for å gjøre den mer synlig er få på plass skilting, både ved hovedveien og informasjonstavle utenfor (og innvendig) i stova. Kanskje også en digital skjerm med detaljinformasjon, til bruk for besøkende.

Friluftsmuseet

Marnardal museum på Øyslebø består av styrerboligen på Høgtun, som inneholder temautstillinger og Sigurd Nomes skulptursamling, friluftsavdelingen bestående av Mjålandsstova med årestove, stabbur, fjøs – samt Tingstova. De siste årene er det blitt jobbet med å oppgradere friluftsavdelingen. Det er lagt inn strøm, brannvarslingsanlegg og tyverialarm i byggene.

Bygningsmassen kommer innunder kommunens rutiner for tilsyn og vedlikehold. En videreutvikling på byggsiden synes å kunne skje med ekstern støtte, særlig via fylkeskommunen, som det er god kontakt med.

Dagens museum er ikke primært myntet på statiske utstillinger, men rettet mot opplevelser, formidling og aktiviteter. Museet har en viktig rolle i dette og kan sammen med Høgtun Kultursenter være et sted der løse kulturminner og kulturhistorie blir formidlet. Marnardal museum vil kunne være en naturlig arena når det gjelder arbeidet med kulturhistorien i kommunen, kanskje særlig innen tekstil. En profesjonalisering av driften krever imidlertid økte midler for å kunne øke innsatsen på personellsiden.

Bygningene

Høgtun med styrerboligen

Hovedbygningen på Høgtun, med styrerboligen i bakgrunnen. Høgtun var Marnardal kommunes tusenårssted. Styrerboligen rommer deler av Marnardal museums historiske samling. (Foto: Ingeborg Fredriksen)

Mjålandsstova

Mjålandsstova, med stabburet til høyre og fjøset i bakgrunnen. Mjålandsstova ble fredet så tidlig som i 1923.

Mjålandsstova ble bygd i 1835 av Jon Olavsson Mjåland og sønnen Olav Jonsson Mjåland på gården Mjåland i Åseral. Byggmester var Torjus Fugletveit fra Grindheim. Det er et toetasjes, laftet tømmerhus med trekk fra klassisistisk stil. Fasaden har empirepreg med enkle, rene linjer og symmetri rundt inngangspartiet. Huset er typisk for Agder og har et av de best bevarte interiørene som finnes i museumssammenheng i dag. I andre etasje er det en rose malt stue. Huset representerer et tidlig stadium i utviklingen av den «mandalske stueform». Det ble fredet i 1923 og i 1935 innkjøpt av Mandal og Opland folkemuseum og flyttet til Øyslebø. I 2021 ble taket på årestova restaurert og ny never og torv lagt på. Det bør installeres overrislingsanlegg i Mjålandsstova innen rimelig tid, da dette er et bygg av nasjonal verdi.

Tingstova ble flyttet til Øyslebø fra Heddeland i 2019 og er en del av Olav Holmegaards samlinger, som Mandal kommune (bymuseet) overtok i 1967. I Tingstova er de originale vinduene fra 1838/39 blitt restaurert. Bygget har også fått nye takrenner. Tingstova er innredet slik at den kan brukes til mindre sammenkomster med enkel bevertning.

Tingstova, som tidligere lå på Heddeland, befinner seg på Marnardal museum på Øyslebø, etter at den ble demontert, flyttet og reist på nytt i 2019. Bygningen inngår nå i en større helhet på museet.

Stabbur. Stabburet kommer fra Mjåland i Åseral, samme gård som Mjålandsstova. Det ble kjøpt og flyttet til Øyslebø i 1835/36. Det arbeides med å gjøre stabburet tilgjengelig for publikum. Trammen til stabburet er blitt restaurert (2022) med økonomisk støtte fra fylkeskommunen.

Fjøs. Fjøsset kommer fra Manneråk i Øyslebø. Det bør gjøres tilgjengelig for publikum, og det er behov for en omfattende restaurering av taket. Her kan en ta imot grupper, og den bør kunne brukes av lag og foreninger.

En **badstue**, opprinnelig fra Holum, er også lagret på området, for mulig gjenreisning.

Denne kulturmiljøplanen ender opp med konkrete forslag til hvor det bør settes inn ressurser når det gjelder ivaretagelse og videreutvikling når det gjelder kulturmiljø og kulturminner i kommunen. I den forbindelse er det tatt initiativ til å igangsette en mulighetsstudie i samarbeid med fylkeskommunen. Herunder bør det også drøftes mulighetene for å etablere et publikumsbygg med sanitæranlegg ved friluftsmuseet på Øyslebø.

Risøbank

Risøbank avbildet på et gammelt postkort.

Ved Storebanken mot Bankefjorden lå Norges første oljeraffineri.

Risøbank ble bygd i 1901 for Edward Salvesen (1857-1942) og ble til slutten av 1960-tallet benyttet av ham og hans familie/etterkommere som feriested. Anlegget er tegnet av Sir Robert Lorimer, og i all hovedsak er hovedbygning, forpakterbolig, uthus og drivhus holdt i den såkalte Arts & Crafts-stilen. Allerede i 1862 etablerte brødrene Johan Theodor Salvesen og Salve Christian Fredrik Salvesen «Mandal Paraffin Olie Co» ytterst på Risøbank (mot Storebanken). Dette er den første fabrikken som raffinerte mineralolje i Norge. Den ble imidlertid avviklet i 1872. Fabrikken ble så demontert/revet og bare rester i grunnen er i dag å finne. Det var etter at Edward Salvesen ble eeneier av området at feriekomplekset ble reist.

I 1971 ble overføringen av Risøbank og området omkring, fra Salvesen-familien til Staten, slutført. Staten ved Miljødirektoratet står i dag som eier. Husene på Risøbank ble bevart i forbindelse med Statens overtagelse, under forutsetning av at Mandal kommune tok det hele og fulle ansvar for drift og vedlikehold.

I 1994 ble Risøbank fredet. Fredningen omfatter hovedbygning, vaktmesterbolig, klokkehus, vedskjul (garasje), drivhus og lysthus, samt park-landskapet med tennisbane og kontakt mot sjøen.

I 2004 gikk Vest-Agder fylkeskommune og Mandal kommune sammen om å etablere et interkommunalt selskap som skulle ta det praktiske ansvaret for Risøbank – med økonomiske tilskudd fra eierkommunene. Selskapets navn er Risøbank IKS, og som interkommunalt selskap er det eget rettssubjekt. Selskapet ledes av et representantskap (bestående av ordføreren i Lindesnes og fylkesordføreren i Agder). Representantskapet oppnevner styre på innstilling fra kommunen og fylkeskommunen. Styret engasjerer daglig leder, som i dag har kontor på Risøbank. Risøbank IKS ivaretar anlegget i tråd med vernebestemmelsene og selskapsavtalen – innenfor rammebevilgninger gitt av de kommunale eierne, samt en viss egeninntjening.

Det forutsigbare årlige tilskuddet gir muligheter for nødvendig planlegging og gjennomføring av tiltak når det gjelder renovering og fornyelse av anlegget over tid. Det drives utleievirksomhet til selskaper, seminarer, møter osv. Utleievirksomheten ivaretas for tiden av privat, profesjonell aktør.

Status i dag er at hele hovedhuset er nymalt og vinduer mot hovedplenen restaurert. Forpakterboligen er totalrenovert de siste årene, og det samme er klokkehuset utvendig og i første etasje innvendig. Forestående er omfattende reparasjoner på taket (teglstein som sprekker), beslag på pipene, utvendig renovering av drivhusene, opprustning av tennisbanen (delvis finansiert ved spillemidler) og etter hvert fullføring av vindusrestaureringen.

I 2022 utgav Risøbank-selskapet en historiebok om slekten Salvesen og virksomheten på Risøbank. Forfatter var Ulf Aanonsen, med bistand av selskapets historiekomité.

Det er mange elementer på Risøbank som forteller sin *egen* historie som kulturminner (solur, tennisbanen, drivhus, lysthus). Interessant er at det i det aller siste er avklart at det finnes en trafokiosk fra 1914 i komplekset. Denne kan, med mindre annet blir påvist, være den siste gjenværende fra Mandal Elektrisitetsverks første tiår, mens transformatorkiosker fortsatt ble bygd innomhus.

Minnesmerket etter 22. juli

Vi har i de ovenstående lister over monumenter, minnesmerker og utsmykninger i det offentlige rom ikke tatt med minnesmerket etter terrorhandlingene mot regjeringskvartalet og på Utøya i juli 2011. Det bør ha sin egen plass i planen – og det blir her. Minnesmerket har også sin egen plass i landskapet, plassert ned mot stranden «Lordens». Dette er *ungdommens* badestrand fremfor noen, og minnesmerket står der også som hjelp til refleksjon over at frihet og demokrati må vinnes generasjon for generasjon. Navnet på den 14-årige gutten fra Mandal som omkom på Utøya står på en plakett rett ved minnesmerket.

Sjølingstad Uldvarefabrik

AS Sjølingstad Uldvarefabrik ble etablert av August Hoven i 1894. Driften ble avviklet i 1984, og arbeidet med å etablere et industrimuseum med fortsatt produksjon ble raskt igangsatt. I dag er Sjølingstad Uldvarefabrik en «levende museumsfabrikk», hvor tradisjonsrikt garn og vevde stoffer produseres på den antikvariske maskinparken. Anlegget er fredet, men fredningsvedtaket skal sikre vern gjennom drift. (Se også nærmere presentasjon av Ullvarefabrikken ovenfor).

Skipmannsheia

I 2020 ble anlegget Skipmannsheia i Lindesnes kommune nyåpnet som dagsturhytte. Anlegget består av en tidligere lyttestasjon, men er nå tilrettelagt for allmenheten. Det var i sin tid tretten slike varslingsstasjoner, med lange historiske tradisjoner. Anlegget er derfor verd å ta vare på også som en del av norsk krigshistorie. Istandsettingen i nyere tid skjedde i et samarbeid mellom kommunen og fylkeskommunen, og det ble gitt spillemiddeltilskudd til gapahuk/utsiktsposten. Alle fire bygg på Skipmannsheia eies av kommunen, og området omkring er statlig sikret. Lindesnes Grunneier og Fiskeforening står for tilsyn og vedlikehold av området i henhold til egen avtale. Når det gjelder skilting, har også Friluftsrådet for Lindesnesregionen vært involvert.

Tidemandgården

Maleren Adolph Tidemands barndomshjem (presentert ovenfor).

Vigeland Hus

Vigeland hus driftes av Vest-Agder-museet og er en del av Mandal museum. Det er fødehemmet til kunstnerbrødrene Gustav og Emanuel Vigeland og har fra begynnelsen av 2000-tallet vært et kunst- og kulturhistorisk museum. Museet består av en sammensatt bygningsmasse, hvor deler av den er antikvarisk og deler er ikke-antikvarisk. Da foreldrene til Gustav og Emanuel Vigeland kjøpte huset i 1868, var det nytt. De brukte deler av huset til bolig og deler til næring. I starten hadde faren, Elisæus Thorsen, sitt møbelsnekkerverksted i kjelleren, men han oppførte på 1870-tallet eget snekkerverksted i bakgården, i forlengelse av husets fasade mot vest. I bakgården er også kopi av de gamle uthusbygningene. Museets servicebygg ligger i Grensegata 3a og er i mur. Bygningsmassen ble satt i stand til museum av en gruppe frivillige i Vigeland Hus AS. Museet ble konsolidert med Vest-Agder-museet fra 1. januar 2009.

Vigmostad herredshus (= skole)

Dagens Vigmostad skole har sin virksomhet i det gamle herredshuset for Vigmostad. Det ble bygd i 1909 og utvidet rett før andre verdenskrig. Etter okkupasjonen overtok tyskerne bygningen og brukte den som administrasjonssenter gjennom krigsårene. Det som gjør denne bygningen og dette området særlig interessant når det gjelder krigshistorien, er to forhold:

- Det var en **AT-leir** på Vigmostad, godt dokumentert ved fotografisk materiale. AT (Arbeidstjenesten) var en sivil tjenesteplikt for unge nordmenn. Ikke med tanke på militær tjeneste, men en håndsrekning til den lokale utviklingen, inkl på gårdene. At okupasjonsmyndighetene med Arbeidstjenesten hadde en mer eller mindre skjult agenda om å nazifisere norske ungdommer, er velkjent. Men de lyktes i liten grad. Det var ikke mange AT-leirer på Sørlandet, så at den ene av de få var lokalisert akkurat her, gjør Vigmostad-området krigshistorisk interessant. Men hva finner man av fysiske levninger når det gjelder dette? Jo, to bannere og en plakart i original, som er tatt vare på i alle tiårene etter krigen. Dette er effekter som kan stilles ut på høvelig plass, sammen med annen dokumentasjon.

Foto fra Vigmostad.

- Det andre spesielle ved Vigmostad er at det på kaldt-loftet befinner seg originale sengebrisker fra perioden da **sovjetiske fanger** var innkvartert der. Det gjaldt en periode høsten 1944. Vi vet ikke nøyaktig hvor lenge de var der, men de skal ha hjulpet praktisk til med tvangsinnndrivning av poteter (i henhold til boken «Krigsminner fra Vigmostad 1940-45» av Torbjørn Tryland). Dette var ikke noen permanent leir, men en operasjon der fangene ble plassert på Vigmostad i tjenesteøyemed. Men slike sengebrisker er det få av igjen i landet. Fangeleiren på Grini har det ikke. Espeland fangeleir ved Bergen (Arna) har det ikke. Så her sitter kanskje Lindesnes kommune med en krigshistorisk kuriositet!

Slike brisker fra andre verdenskrig er det ikke mange igjen av i Norge. Selv ikke Grini og den ganske autentiske fangeleiren på Espeland ved Bergen har originale sengebrisker som dette. Der har man reproduisert etter tegninger og minner fra dem som var lokalkjent. På Vigmostad finnes det imidlertid sengeplasser som ble brukt av ca 20 sovjetiske krigsfanger mot slutten av andre verdenskrig. Mon de ikke burde sikres for ettertiden, kanskje i kombinasjon med en ubetjent utstilling på kaldt-loftet på det gamle herredshuset på Vigmostad (nå Vigmostad skole)?

Private samlinger

Som eksempler på ikke-offentlige museer og samlinger kan Kystkultursenteret i Ramslandsvågen nevnes. Det er organisert som en stiftelse (Stiftelsen Lindesnes Kystkultur), og senteret er tilgjengelig sommerstid (og ellers etter avtale). Det holdes også kunstutstillinger her. Og som *privat* må interesseforeningen Mandal Motor og Trebåtforenings avdeling på Ballastbrygga i Mandal nevnes. Her vil det finnes utstillingsgjenstander utenom museumsavdelingen i senteret, særlig gamle båtmotorer – i tillegg til den nyproduserte klinkebåten, som blir å finne i senterets andre etasje. Det finnes lokale entusiaster som er samlere av diverse gjenstander, dokumenter osv. For kommunen er det om å gjøre å kunne bistå slike dersom det er ønske og vilje om å overlate kulturhistorisk viktige effekter til offentligheten. Slik vi eksempelvis så det da samlingen av gamle spilledåser og lirekasser rundt 2008 ble innkjøpt av Vest-Agder fylkeskommune etter at samleren Trygve Kile i Mandal hadde samlet på disse instrumentene i 30-40 år.

Formidling – samarbeid og informasjon

..og en betenkning om fysisk og mental **beredskap**

«Bedre sammen»

Dette er Lindesnes kommunes vignett. På kulturminnefeltet kommer dette veldig godt til uttrykk, fordi ingen *alene* makter å håndtere alle de utfordringene som ligger i å forvalte totaliteten av kulturverdier. Samspill – med tydelig rollefordeling og tydelige ansvarsforhold – er en vesentlig forutsetning.

Viktige momenter vedr kulturmiljøene og kulturminnene er:

- Det ligger en **forpliktelse** fra offentlighetens side til å følge opp prosjekter og tiltak man gjennom tidene har vært involvert i; enten som ene-aktør, som samarbeidspartner eller som økonomisk bidragsyter. I denne planen er det nevnt en rekke kulturmiljøer og kulturminner hvor det har vært ydt betydelige beløp, fra både kommunalt, fylkeskommunalt og statlig hold. Da må naturligvis offentlighetens innsats følges opp. Det kan være en utfordring hvordan dette skal gjøres; men engasjementet vil måtte gå på følgende:
 - a) Videre oppfølging når det gjelder tilsyn og vedlikehold av fysiske kulturminner. Her er det inngått mange avtaler med samarbeidspartnere, og slike samarbeid må videreføres og videreutvikles.
 - b) Videre tilgjengeliggjøring og programarbeid. Også her vil samarbeid med andre aktører og andres involvering/engasjement være verdifullt.

Andres medvirkning:

Når det gjelder andre aktørers involvering, vil det være viktig at kommunen er tydelig når det gjelder presisering av på hvilket nivå kommunens innsats vil ligge. Tydelighet vil gi andre aktører klare rammer for deres eventuelle engasjement.

- **Universell utforming** og annen tilrettelegging og tilgjengeliggjøring.
- **Skilting.**
- Gi økt kunnskap ved muntlig og skriftlig **formidling** overfor alle generasjoner.
 - Informasjon i skolene og **skolebesøk** på museer og til kulturmiljøer/kulturminner lokalt.
 - **Den kulturelle skolesekken.**
 - **Den kulturelle spaserstokken.**
 - Andre **programtiltak** (arrangementer) i kommunal regi eller ved tilretteleggelse for andre.
 - Aktiv formidling og stimulans vedr **lokalhistorisk litteratur.**
Utarbeide en samlet oppstilling over bygdebøker og annen lokalhistorisk litteratur som kommunen har vært utgiver eller medutgiver av (evt gitt tilskudd til); og ha disse for salg.

Informasjon

- **Informasjon** analogt og digitalt. Informere om nettsider som omhandler kulturmiljøer og kulturminner i kommunen. Fotografisamlinger på nett.
- Aktiv **formidling og rådgivning** overfor enkeltpersoner på bibliotekene, og i relasjon til Arkivverket.

Fellesarenaer

Ha **egnede arenaer** for kulturmiljøarbeid, erfaringsutveksling og formidling – inkl. muligheter for å møtes på tvers av skillelinjer som måtte finnes lokalt og regionalt. Her utpeker det seg flere steder i kommunen, innomhus så vel som i friluft, som er av en størrelse og art at de kan samle større deler av lokalsamfunnet for fellesmarkeringer og andre programtiltak. Eksempler på fellesarenaer kan være:

- a) Laudal skole.
- b) Høgtun/Marnardal museum.
- c) Vigmostad – skolen/kirken.
- d) Nyplass/Viglandsstua/skolen/kirken.
- e) Kulturtorvet på Vigeland.
- f) Husmannsplassen Herstøl.
- g) Buen kulturhus.
- h) Lysthuset/Furulunden.
- i) Risøbank.
- j) Idrettsanleggene.

Samarbeid

- **Samarbeid** med idealistiske organisasjoner og enkeltpersoner.
Herunder private museer.
- **Samarbeid** med museene og fylkeskommunen når det gjelder økonomi og PR.
Jobbe frem etableringstilskudd, stipender og gjeste-ateliéer.
- **Samarbeid** med VisitLindesnes og reiselivet.

Etterord:

Hva er kultur?

Ordet '*kultur*' kommer av et gammelt begrep som dreier seg om *dyrkning* - først og fremst av jord, senere utvidet til å gjelde i videre forstand. Ut av dette er det kommet flere definisjoner på hva kultur er. En av dem definerer kultur som *verdier, kunnskap og ferdigheter som en generasjon overtar fra den foregående, og som den gir videre til neste - gjerne noe forandret*. Denne kulturmiljøplanen har hentet frem en lang rekke kulturelle verdier vi i vår kommune har overtatt fra de som har gått foran oss og som vi ønsker å gi videre til de som kommer etter. Da er det også et element at vi sikrer det som sikres kan – også fysisk. Ikke absolutt *alt* kan sikres i magasiner som tåler det meste. Men det må være et mål at det er beredskap for at et tilstrekkelig og representativt utvalg av kulturminner også er sikret mot uønskede hendelser; det være seg flom, brann, hærværk, andre katastrofer, samt krigs- og terrorhandlinger. Der finnes gode maler for Risiko og sårbarhetsanalyser (ROS), og Lindesnes kommune har gjennomført en «Helhetlig ROS» for kommunen som totalitet. Herunder ligger eksempelvis beredskap mot storbrann i tett trehusbebyggelse (kap 6.1. pkt 15), aktuelt for flere steder i kommunen. I kommunens organisasjon har teknisk drift gode rutiner på oppfølging av brukere av kommunale eiendommer, herunder fokus på brannsikring mv.

Vurderinger av risiko for *langtidsskader* på kulturmiljø/kulturminner inngår også i arbeidet med helhetlig ROS-analyser. I vår tid må vi her dessverre også trekke inn enda alvorligere trusler enn brann og flom. De siste tiårenes hendelser rundt omkring i verden viser at når noen er ute etter å ødelegge, så angripes ikke bare militære mål og infrastruktur. Også verdier og effekter som folk har et nært og kjært forhold til, selv fornminner, ødelegges. Kulturminner angripes i den hensikt å ødelegge nasjoners eller folkegruppers selvfølelse, stolthet og motstandsdyktighet. Selv om dette perspektivet ikke har hatt mest oppmerksomhet når vi har arbeidet med denne planen, så har vi hatt det i tankene og peker på at beredskapsarbeid kontinuerlig må være langt fremme i bevisstheten hos enhver ansvarlig ansatt i kommunen – så vel som i befolkningen generelt.

Handlingsprogram:

Målsetninger

I arbeidet med samordningen av de tre tidligere kommunenes kulturminneplaner utmyntet det seg noen utvalgte tiltak som ble presentert for Lindesnes kommunes øverste politiske ledelse.

- Hovedgrepet som ble valgt var å **ikke foreslå helt nye prosjekter** som trenger store kommunale investeringsmidler på *kort* sikt og deretter betydelige drifts- og vedlikeholdsmidler på *lang* sikt. Dette helt uavhengig av om det kan være forlokkende tilskudd å hente fra annet hold. Kommunen har mer enn nok å gripe fatt i når det gjelder utfordringer på tilsyns- og vedlikeholdssiden, så vel som tilgjengeliggjøring, historieformidling og naturlig videreutvikling av det man allerede har.
- Med dette som utgangspunkt ble nedenforstående punkter fremmet som forslag til handlingsplan, relatert til forestående langtidsplanlegging og budsjettprosesser i kommunen. Forslagene ble enstemmig vedtatt av kommunestyret 27. april 2023. (Tiltakene står ikke i prioritert rekkefølge.)

TILTAK	TID	RESSURSER	ANSVAR
<p>Marnardal museum, Øyslebø: Det søkes om midler til å utarbeide et konkret forslag som skal forholde seg til og gi anbefalinger vedr kommunens øvrige plan for utvikling av området (landskapsarkitektonisk). Det settes i gang en prosess med formål å reise et publikums- og formidlingsbygg på sletta mellom hovedveien og Tingstua/Mjålandsstova, inkl. mottaksrom/utstillingsrom/møterom, toalett, kjøkkenkrok. Universell utforming av et nybygg er et selvsagt kriterium. Som del av tiltaket renoveres styrerboligens bakvegg (reisverk/kledning).</p>	2023-2024 2024-2025	<p>Mulighetsstudie: Søke fylkeskommunen om midler.</p> <p>Publikumsmottak: Avsatte fonds/bundne tilskudd</p>	Kultur-enheten
<p>Vigmostad gamle herredshus: Øvre etasje tilrettelegges med et utstillingslokale som har med den lokale krigshistorikken å gjøre (og delvis annen herreds- og skolehistorie, jfr Einarsmo skolehus-utstilling på skoleområdet). Særlig fokus har <i>krigsfangehistorikken</i> og <i>Arbeidstjenesten (AT)</i> under andre verdenskrig. Utstillingen kan gjøres tilgjengelig ved avtalte omvisninger. Det er ønskelig med et samarbeid med Vest-Agder-museet og andre museumsmyndigheter i prosessen, men utstillingen skal inntil videre være et kommunalt tiltak og etableres i et samarbeid med den lokale skolens ledelse.</p>	2023-2024	Det søkes ekstern økonomisk støtte til dette tiltaket. Det er i første omgang ikke påregnet kommunale driftsutgifter, utover lokalt, periodisk tilsyn.	Kultur-enheten
<p>Andorsengården: På bakgrunn av tidligere utarbeidede mulighetsstudier og andre innspill viderefører den eksisterende museumskomiteen arbeidet med å utvikle Andorsengården til et sted for promotering av regionens store kunstnere, særlig «de fem store». Det forutsettes et aktivt samarbeid med andre offentlige instanser og idealistiske foreninger. Komiteen skal også ta for seg økonomiske rammer vedr etablering og drift.</p>	2023-		Kultur-enheten/ museumskomiteen

<p>Forsvarshistorie – andre verdenskrig: Kommunen støtter oppunder tiltak som gjelder registrering av forsvarshistoriske anlegg og andre krigsminner. Kommunen kan også ta egne initiativ for å sikre områder og gjenstander av forsvarshistorisk verdi, for å tilgjengeliggjøre disse verdiene for almenheten. Det forutsettes at det samarbeides med andre myndigheter om slike initiativ, særlig økonomisk, fordi slike anlegg har nasjonal interesse.</p>	Fort-løpende	Ekstern støtte (f.eks: statlig)	Kultur-enheten
<p>Kommunens gamle skolehus: Kommunens administrasjon skal fremlegge en sak som omfatter en vurdering av alle kommunale bygg (innen oktober 2023). Her vil de gamle skolehusene bli behandlet. I den prosessen bør det defineres hvilke skolehus som <i>skal forbli</i> i kommunalt eie og på den måten prioriteres/ivaretas for ettertiden. Kriterier for utvalget kan være:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Kulturmiljø/lokalisering. b) Arkitektur/interiør. c) Historikk. d) Bruk. <p>Der kommunen står som eier og andre instanser (lag/foreninger el.a.) står som brukere og ansvarlige for alminnelig tilsyn og vedlikehold, har kommunen en ordning for vedlikeholdsmidler som kan søkes om.</p>	Fort-løpende	Ordringen med øremerkede vedlikeholdsmidler i kommunens budsjett videreføres og gjøres forutsigbar for brukerne.	Teknisk/kultur
<p>Immateriell kulturarv: Det igangsettes flere parallelle prosjekter som går på innsamling hhv registrering av håndverksmessige/kulturelle lokalhistoriske tradisjoner knyttet til:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Tekstil (vev, åkle, drakt). ○ Dans og sangleker. ○ Sanger. ○ Instrumentalmusikk. <p>Der slikt arbeid allerede er i gang i annen regi, støtter kommunen opp faglig, når kommunen har kompetanse og ressurser til det (dvs innen ordinær drift).</p>	2023-	Det søkes støtte eksternt til slike prosjekter, særlig fra fylkeskommunen og museumsvesenet.	Kultur-enheten

Involvering og samhandling

Fokus på kulturmiljøer og kulturminner har mye med frivillig årvåkenhet og idealistisk deltagelse å gjøre. Det har også med eierskap å gjøre; fordi kulturminnene i all hovedsak er eid av private/er lokalisert på privat grunn. Informasjon og involvering i etterkant av at en kulturmiljøplan er vedtatt er derfor vesentlig. Her må benyttes de kanaler som er i alminnelig bruk: Aviser, tidsskrifter, årsskrifter, digitalt på kommunens plattformer, offentlige arrangementer av forskjellig karakter mv. Særlig må de yngre årsklasser trekkes inn; dvs de generasjoner som skal videreføre kulturarven til *sin* etterslekt. Samarbeid med en rekke andre aktører er også vesentlig: VisitLindesnes, Frivilligsentralen, historielagene, museene nevnt i denne planen m.fl. Moderne kommunikasjonskanaler tas i bruk, ved kompetente ressurser – særlig digitale.

De tidlige kulturminneplanene

for Lindesnes, Mandal og Marnardal – stikkordsmessig oversikt

Mål og tiltak

Kilde:

Tre tidligere kulturminneplaner for hhv Lindesnes, Marnardal og Mandal kommuner. Her transformert ned og samordnet med ny disposisjon for oversiktens skyld. Kulturmiljøplanen som ble vedtatt av Lindesnes kommunestyre 27. april 2023 erstatter de tre tidligere planene. Hovedpunktene i de tre tidligere planene vedlegges her til informasjon, både for at man skal kunne se historikken og kontinuiteten i kulturmiljøarbeidet i kommunen (e) og for evt å avsløre om vesentlige elementer skulle være uteglemt i ny plan.

- Tiltakene er stikkordsmessig nevnt slik at de er gjenkjennbare.
- Ansvar, tidligere kommune og andre kommentarer er kun tatt med der det er en vesentlig opplysning.
- I den nye kulturmiljøplanen er de aller fleste av de nedenfor nevnte tiltakene tatt med og disponert på ny, men også komprimert (eksempelvis er sammenfallende mål fra de tre kommunene samlet til ett punkt).
- Enkelte tiltak som kun var nevnt i én kommune er her «gjort gjeldende» for hele den nåværende kommunen (eksempelvis registrering/innsamling av immateriell kulturarv, skilt-planer osv) der dette er naturlig.

Forvaltning

Formaliteter:

- Avklare fremtidig drift av Lindesnes bygdemuseum.
- Utarbeide museumsstrategi.
- Kartlegge tekniske magasinformhold for museumsgjenstander.
- Marnardal museum: Avklare forholdet til Vest-Agder-museet.

Kompetanse og intern opplæring:

- Se til at det finnes kulturminnefaglig kompetanse i fremtidig kommune.
- Opplæring av ansatte og politikere vedr forvaltning av kulturminner.

Ansvarsplassering:

- Veiledning vedr vedlikehold og restaurering av gamle bygg.
- Avklare hvem som har ansvar for vedlikehold av ulike minnesmerker, statuer og kunstverk.

Samarbeid:

- Årlige samarbeidsmøter med Kystkultursenteret, Vest-Agder-museet, Spilling rivefabrikk, Lindesnes fyrmuseum, Turistkontoret m.fl.

Informasjonsvirksomhet:

- Informasjon til allmennheten vedr tilskuddsordninger.

Økonomi, tilskudd og pris:

- Støtte prosjekter knyttet til tradisjonsmusikk.
- Søke midler fra Norsk Kulturarvs prosjekt «Rydd et kulturminne» - i samarbeid med skolene.
- Etablere pris/oppmerksomhet vedr god arkitektur/byggeskikk/estetikk.

Prosesser – bevaring

Lokasjoner:

Videreføre **eksisterende bevaringsområder**. Nye: Syrdal og Herstøl-området.

Malmø: En gruppe som ser på industribygg på Malmø og vurderer disse i henhold til bevaring.

Skipmannsheia: Avklare fremtidig bruk.

Svinør: Oppgradere eksisterende reguleringsplan.

Følge opp «**Uthavnsprosjektet**».

Generelt (utvalg som fortsatt kan være aktuelle):

- Gi utvalgte forsamlingshus spredt i kommunen et vern.
- Vurdere vern av steingjerder i aktuelle planer.

Konkrete tiltak – fysiske kulturmiljøer og kulturminner

Andorsengården:

Sikring og renovering av Andorsengården (fokus: de fem store kunstnerne fra Mandal).

Ballastbrygga:

Tilrettelegge for opplevelsesbasert og levende kultursenter på Ballastbrygga.

Einarsmo skolehus, Vigmostad:

Bevare skolehuset og lage gode rutiner for vedlikehold og bruk.

Gabrielsens bu:

Strakstiltak for å redde bygget.

Heddeland:

Kartlegge festningsstillinger og bunkere på Heddeland. (Krigsminner generelt: Tilrettelegging, skjøtsel og formidling av krigsminner, Turistkontoret.)

Herstøl:

Utvikle Herstøl og Herstølodden sammen med lag og foreninger. Søke eksterne midler.

Høgtun Kultursenter og Marnardal museum:

Forprosjekt for museum og kultursenter, samt fasilitetsgjennomgang (bygningmassen).

Herunder:

- Dialog med Vest-Agder-museet og fylkeskommunen om styrking av MaMu - Marnardal museum.
- Samle museumsavdelingene i kommunen for å skape en helhetlig formidling av historie og gjenstander.
- Legge tilrette for kulturaktiviteter gjennom oppgraderte lokaler.
- Utforske mulighetene for å etablere grafikkverksted på Høgtun.
- Avklare hvilke aktører som skal drifte avdelingene.
- Utleie på Høgtun Kultursenter.
- Samarbeide med Høgtun forening om drift og utvikling av avdelingen: Aktiviteter.
- Skape et forum mellom de tre avdelingene.
- Profesjonalisere og utvikle Høgtun Kultursenter til en arena for kulturnæring, lag og foreningers forskning på og formidling av kulturminner, kunst og kultur i kommunen (eget studierom).
- Legge til rette for at lag og foreninger kan ha lokaler på Høgtun der tradisjoner kan utøves og formidles.

Kirkegårdene:

Bevare og restaurere gravminner i forbindelse med kirkelunder.

Marnardal museum:

- Avklare restaurering av fjøs og stabbur ved Mjålandsstova.
- Utarbeide løsning for Røynesdalstova.

Risøbank:

Komplekset (som eies av staten) ivaretas av det interkommunale selskapet Risøbank IKS (eid av fylkeskommunen og kommunen). Egne planer for vedlikehold og drift er utarbeidet. Parkområdet ivaretas av kommunen.

Ryvingen fyr:

Gjenopprette tåkeluren (politisk, Ryvingens Venner/prosjekt/kommunen).

Sjølingstad:

Vurdere samarbeid mellom Sjølingstad Uldvarefabrik og Spilling Rivefabrikk.

Skriverhaven:

Belysning er pri 1 blant flere tiltak.

Innsamlingsarbeid og registrering

Askeladden

Registrere uregistrerte kulturminner i Askeladden, inkl små hus og husmannsplasser (utvalgte/prioriterte).

Kulturminnesøk

Registrere alle skulpturer og kunstverk i kommunen (inkl publisering på nett).

Registrere innspill som ikke er registrert i andre registre i «Kulturminnesøk».

SEFRAK

- Fotoregistrering av SEFRAK-bygninger, sortert på gårds- og bruksnumre.
- Ajourføring av SEFRAK-registeret via matrikkelen.

Andre registreringer og innsamlingsarbeid generelt:

- Registrere alle **fortøyningsfester** langs kysten.
- Utarbeide totaloversikt over **krigsminner** (jfr Pensjonistforeningens oversikt av 1990).
- Bevare **lydopptak, film og foto** – og digitalisere utvalgte deler.
- Utarbeide **stedsnavnregister** der dette ikke er gjort.
- Marnardal museum skal samle inn **historier og sagn** ved lydopptak (inkl talemål).
- Plan for innhenting av **immaterielle kulturminner** (i samarbeid med andre aktører).

Arkivering og lokalhistorisk litteratur

- Fortsette innsamling av bedrifts- og privatarkiver, herunder bilder, lyd, lydopptak mv.
- Kommunen skal formidle kontakt inn mot IKAVA og Statsarkivet.
- Digitalisere eldre materiell i kommunens arkiv.
- Mangler oversikter over kultur- og næringshistorie.

Programvirksomhet

Formidling/informasjon - næring/turisme

Formidling/informasjon (inkl digitalt)

- Opplyse om register for kulturminner i kommunen.
- Ekstern formidling av planen på kommunens nettsider.
- Kontrollere mye brukte oppslagsverk vedr kulturminnene (Wikipedia, NAF, kommunens nettsider, turistinformasjon mv.).
- Jevnlige presentere «mitt kulturminne» på nettsidene.
- Lokalhistoriske filmer: Avklare rettigheter/tillatelser til å publisere på nett.
- Vern gjennom bruk av landbrukets tradisjonelle bygninger (oppmuntre til å bruke landbrukets bygningsarv i næringsutvikling).
- Bevaring og tilgjengeliggjøring av et utvalg kulturminner

som knytter seg opp til innsamlingen av historier og sagn.

- Formidle et utvalg av opptak (immateriell kulturarv) på digitale plattformer, håndverkstradisjoner, talemål/dialektprøver mv.
- Se på teknologi som kan brukes for å styrke formidlingen rundt kulturminnene.
- Utbedre nettsidene i regi av Marnardal museum.
- «Bli kjent med Mandal»-app; fortelle historien til bygg, anlegg og områder. Koblet opp mot stedstjenesten.
- «Velkommen til Mandal!»-portal med info om Mandal (app).
- Få inn kulturminner på turkart.

Skilting

- Lage en helhetlig mal for skilting av kulturminner i kommunen som legges inn i prøveprosjektet for utbedring av folkestien på Øyslebø.
- Oppgradere skiltingen i Gustav Vigelands-løypa, Tjøm, Vigeland, Åvik mv. (samarbeid med Vigelandsmuseet og Vigeland Hus).
- Oppgradere Tjømsområdet som opplevelses- og friluftsområde basert på kulturminnene; inkl samarbeid med Friluftsrådet og lag og foreninger.
- Folkehelseperspektiv. Skilting mv.
- Skilting ellers: Løland, Tingplassen, Dronninghaugen, Skipmannsheia, Sildoljefabrikken, lensmannssteinen, ferjeleiet Vigeland, Tores Hedder, gruvedrift, steinbrudd, skolehus, eldre bedehus.
- Lage skiltplan for kulturminner i Mandal.

Næring/turisme

- Kommunen skal være seg bevisst sin rolle som bærekraftig, og jobbe tett sammen med Turistkontoret for Lindesnesregionen.
- Kommunen skal bidra til at privatpersoner og foretak kan utvikle, bevare og tilgjengeliggjøre kulturminner i kommunen.
- Informere om SMIL-tilskudd (Landbrukskontoret ansv.).

Programvirksomhet

- Åpen sommerkirke (eksempel: Spangereid) – guiding.
- Utvikle formidlingsopplegg for skoleklasser ved kirkestedene (den kulturelle skolesekken en mulighet).
- Kulturminneutstillingen brukes som ramme for formidling (rollespill, kostymer osv); Kulturtorvet.
- Invitere næring til deltakelse i familiedag på Høgtun.
- Følge opp prosjekt med Møll Turbuss angående kulturturer i kommunen.
- Prøveprosjekt i Øyslebø i samarbeid med FLiR og lag og foreninger for utbedring av folkesti.

Stikkordsmessig «huskeliste»

Fra tidligere Mandal kommune (nevnt som «uprioritert liste over tiltak og ideer»).

Bevare en av landets største sammenhengende trehusbebyggelser – med forslag til en rekke underliggende forslag til tiltak – som:

- Byggeskikk.
- Skilting og tilgjengeliggjøring.
- Andorsengården.
- Tidemandgården (utvikles til museum?).
- Div. reguleringsplaner (eksempelvis Rossnes/Farestad).

Bevare bygg og områder som fungerer som identitetsbærere i Mandal:

- Risøbank (kontinuerlig opprustning/renovering og tilbakeføring i regi av Risøbank IKS.
- Lillebanken – vern?
- Vedlikehold av Skrivergården.
- Særegne hus – tiltak.
- Sikre karakteristiske bygg på Nedre Malmø.

Krigsminner; i Furulunden og på Landehobde.

Øvrige punkter

- Varpepælene, Kanonhuset, Barneklokka.
- Lindlandsbommen, fløtingsbua.
- Allmenningene.
- Turistbåt sommerstid.
- Hatholmen.
- Bevare Skjernøysund (regulere til bevaring).
- Kleven: Benytte Torbjørn Egners forhold til stedet.
- Seilbåthavn?
- Bevare ferdselsårer som knytter til byens særpreg (veimerker, sykkeløyper, Gamle Mandalsvei).
- Sikre kulturlandskap (skjærgården, registrere fornminner).

Kommentar

En rekke av de ovennevnte punktene er altså naturlig integrert i foreliggende ny kulturmiljøplan (2023). De nevnes her oppsummert og relatert til tidligere prosesser. Det er hyggelig å se at en rekke av de tunge tiltakene også er tatt hånd om, selv om selvsagt veldig mye også gjenstår. Og så kan noen saker hentes inn til videre oppfølging på et senere tidspunkt.